Hebben zij den brand gewild of zijn zij gedwongen geworden den fakkel te werpen? Ik weet het niet, maar hoe het ook zij, zij gelooven allen, dat hunne zaak recht is.

(Louis Couperus, München, 5 augustus 1914.)

Epiloog

1.

Precies een maand nadat De Beaufort de vrees had geuit, dat Nederland volledig afhankelijk zou worden van Duitsland, stonden de Duitse legers voor Parijs. Op 9 september 1914 was nog onduidelijk wie de slag aan de Marne zou winnen. Op die dag stuurde rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg vanuit het hoofdkwartier in Koblenz zijn ideeën over een toekomstige vredesregeling naar vice-kanselier Clemens von Delbrück in Berlijn. In deze *Vorläufige Aufzeichnung über die Richtlinien unserer Politik beim Friedensschluss*, bekend geworden als het *Septemberprogramm*, schreef Bethmann Hollweg, dat Duitsland in Europa een beperkt aantal gebieden moest annexeren, een groot aantal landen met politieke en economische verdragen als satellietstaten aan Duitsland moest binden en buiten Europa een groot koloniaal bezit moest verwerven. Over Nederland stond te lezen:

> *Es wird zu erwägen sein, durch welche Mittel und Massnahmen Holland in ein engeres Verhältnis zu dem deutschen Reich gebracht werden kann. Dies engere Verhältnis müsste bei der Eigenart der Holländer von jedem Gefühl des Zwanges für sie frei sein, an dem Gang des holländischen Lebens nichts ändern, ihnen auch keine veränderten militärischen Pflichten bringen, Holland also äusserlich unabhängig belassen, innerlich aber in Abhängigkeit von uns bringen. Vielleicht ein die Kolonien einschliessendes Schutz- und Trutzbündnis, jedenfalls enger Zollanschluss, eventuell die Abtretung von Antwerpen an Holland gegen das Zugeständnis eines deutschen Besatzungsrechts für die Befestigung Antwerpens wie für die Scheldemündung wäre zu erwägen.*[1]

De historicus Fischer onthulde in 1961 dit *Septemberprogramm* en poneerde daarbij een aantal theses die, zoals we in de inleiding van deze studie al stelden, tot op de dag van vandaag onderwerp zijn van een verhit debat onder historici. Fischer stelde dat het keizerrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog een grootschalige machtsexpansie had nagestreefd, waarvan het *Septemberprogramm* een van de blauwdrukken was geweest.[2] Het *Septemberprogramm* was volgens Fischer geen improvisatie, maar de voortzetting van de *Weltpolitik* onder oorlogsomstandigheden.

2.

In de inleiding van deze studie is gesteld dat er over de *Weltpolitik* grote onduidelijkheid bestaat onder historici. Er bestaan talloze tegenstrijdige interpretaties van het Duitse buitenlandse beleid. Er zou sprake zijn van een *'Griff nach der Weltmacht'* (F. Fischer) van *'Scheinimperialismus'* (W.J. Mommsen) van een politieke leiding die soeverein manipuleerde (H.U. Wehler) of die juist de greep op de ontwikkelingen kwijtraakte, omdat de militairen (G. Ritter), de keizer (J.C.G. Röhl) of juist de burgerij (W.J. Mommsen) de regering zwaar

1 Geciteerd uit: F. Fischer, *Griff*, p. 112.
2 F. Fischer, *Griff*, p. 15-99.

onder druk zetten.[1] De politici van het keizerrijk zouden uitzonderlijk kortzichtig zijn geweest (G. Schöllgen, P.W. Schroeder) en de *Weltpolitik* was vaag (K. Lerman), bescheiden (G. Schöllgen), onderscheidde zich niet van de imperialistische politiek van alle andere grote mogendheden (P.W. Schroeder) of was juist uniek en mateloos ambitieus (P. Winzen, V. Berghahn). Er zijn auteurs die de nadruk leggen op allerlei structurele omstandigheden zoals de centrale ligging van Duitsland (M. Stürmer), de semi-hegemoniale stelling van het keizerrijk op het Europese continent (L. Dehio, A. Hillgruber) of de autoritaire politieke structuur van Duitsland (H.U. Wehler). Het debat is vaak buitengewoon specialistisch en strekt zich uit tot de interpretatie van afzonderlijke doumenten (bijvoorbeeld de dagboeken van Riezler).[2] Politici zeggen niet zelden wat anders dan ze bedoelen, hun uitlatingen zijn niet altijd even consistent en helder en wijken weleens af van het werkelijke beleid en achter dat beleid gaan soms weer dieperliggende motieven schuil. Afwisselend worden de *Weltpolitiker* gezien als wolven in schaapskleren en schapen in wolfskleren. In combinatie met een overvloed aan materiaal raakt zo zelfs de getrainde en gespecialiseerde historicus het overzicht kwijt.[3] Dat geeft historici het gevoel dat het noodzakelijk is om zich vast te klampen aan een strak interpretatiekader. Die interpretatiekaders zijn, en wellicht is dat onvermijdelijk, inmiddels hun eigen leven gaan leiden en naarmate het overzicht verder verloren gaat, groeit de verleiding het materiaal te selecteren en naar eigen inzicht te interpreteren, todat de *Weltpolitik* in het gewenste kader past.

Ik koester niet de illusie met deze studie een oplossing te kunnen bieden voor deze problemen, maar ik meen dat het op grond van dit onderzoek mogelijk is een gefundeerd oordeel te geven over de *Weltpolitik*. Ik zal drie samenhangende conclusies presenteren, die de Duitse buitenlandse politiek na 1897 verklaren.

In de eerste plaats kan de these dat de *Kriegszielpolitik* de voortzetting was van de vooroorlogse politiek van het keizerrijk worden onderschreven. De *Kriegszielpolitik* kwam niet in augustus 1914 uit de lucht vallen.[4] De Duitse regering streefde vanaf 1897 naar de status van *Weltmacht* en daarvoor was expansie noodzakelijk. In Duitsland circuleerden vanaf de jaren negentig talrijke scenario's waarin de doelen waren omschreven. Bethmann Hollweg en vele anderen konden na het uitbreken van de oorlog terugvallen op deze programma's en het *Septemberprogramm* en andere plannen die in de eerste fase van de oorlog werden uitgewerkt bevatten dan ook niets nieuws. De vier middelen waarmee de *Weltpolitiker Weltmacht* wilden worden, zijn in hoofdstuk zeven uitvoerig beschreven. Het zal duidelijk zijn dat de *Weltpolitik* in tegenstelling tot wat wel wordt beweerd niet bescheiden was, dat er niet sprake was van een *'erstaunliche Konzeptslosigkeit'* en dat de deze politiek niet uitsluitend *'aussereuropäisch'* was.[5] Het doel was een positie die gelijkwaardig was aan die van Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten en om dat te bereiken was een grootschalige machtsexpansie noodzakelijk op het Europese continent en overzee. Een simpele imperialistische politiek die gericht was op afronding van

---

1 Voor een overzicht van de talrijke interpretaties zie: K. Hildebrand, passim.
2 Daar wordt niet zozeer de overigens zeer interessante technische discussie tussen B. Sösemann en K.D. Erdmann mee bedoeld, maar in eerste instantie de discussie over de interpretatie tussen historici als K. Jarausch, F. Fischer, K.D. Erdmann, G. Ritter en vele anderen.
3 Volgens J.W. Langdon zijn er over het uitbreken van de eerste wereldoorlog tussen 1918 en 1990 meer dan 25.000 boeken en artikelen verschenen. Een korte rekensom leert dat iemand ongeveer 70 jaar iedere dag een boek of een artikel moet lezen om zich alle beschikbare informatie over dit onderwerp eigen te maken. Zijn kennis zou dan overigens hopeloos verouderd zijn. J.W. Langdon, p. 6.
4 Zoals recent nog door de Duitse historicus M. Stürmer gesteld: *'Die Kriegsziele kamen erst im Verlauf des Krieges, wie der Appetit beim Essen'*. M. Stürmer, *Die Grenzen der Macht* (Berlin, 1990), p. 99.
5 G. Schöllgen, *Die Macht*, p. 51 en 63.

het imperium of geleidelijke expansie was voor de *'verspätete Nation'* Duitsland onvoldoende om *Weltmacht* te worden.[1] De *Weltpolitik* impliceerde ingrijpende verschuivingen in de internationale machtsverhoudingen ten gunste van Duitsland. Geen enkele andere grote mogendheid koesterde plannen met dergelijke verregaande implicaties als het aantasten van de Britse maritieme hegemonie, de liquidatie van de *Balance of Power* in Europa, economische expansie plus grootschalige koloniale expansie.

De tweede conclusie is dat de *Weltpolitik* moet worden onderscheiden van de radicale programma's van de *ADV*. Het is juist dat in de praktijk de*Weltpolitik* ook door de *völkische* nationalisten werd gesteund. Dat beide partijen om tactische redenen ertoe neigden de tegenstellingen te verbloemen en dat tijdgenoten de tegenstellingen tussen de politiek van de *ADV* en de regering niet altijd hebben onderkend. De ambivalente houding van de *DWN* ten opzichte van de *ADV*, die in deze studie is beschreven, is illustratief voor de houding van veel Duitsers ten opzichte van het radicale nationalisme: distantie maar tegelijkertijd geen principiële bezwaren en zelfs enige sympathie voor het 'idealisme' van deze radicale heethoofden. Er rustte bepaald nog geen stigma op rechtsradicale standpunten, zoals dat vandaag de dag het geval is. Tussen de Duitse regering en de radicale nationalisten bestond frictie die afgewisseld werd door kortstondige periodes van samenwerking. Het politieke establishment of delen van dat establishment bleken herhaaldelijk bereid zich de steun van de radicale nationalisten aan te laten leunen en het kwam een aantal keren tot gelegenheidscoalities tussen de regering en de radicale nationalisten. De *ADV* was daardoor geen geïsoleerde groep, maar een minderheid die serieus werd genomen in het politieke debat over de buitenlandse politiek. Maar dat alles betekent niet dat er geen verschil was tussen de regering en de *völkische* nationalisten. Aan de hand van de politiek van het keizerrijk ten aanzien van Nederland is het mogelijk een belangrijk verschil te constateren tussen enerzijds de *Weltpolitik* en anderzijds de politiek van de *völkische* nationalisten. De *Weltpolitiker* wensten Nederland binnen de invloedssfeer van Duitsland te brengen, de *ADV* wenste de incorporatie van Nederland.

De derde conclusie is dat voor de *Weltpolitiker* oorlog *ultima ratio* was. Wat de *Weltpolitiker* rond de eeuwwisseling voorstonden was geen *Griff nach der Weltmacht*, maar een geleidelijk dringen en duwen naar de status van *Weltmacht*. Ze waren bereid druk uit te oefenen door het opvoeren van de bewapening, indien mogelijk wilden ze de andere mogendheden met voldongen feiten confronteren of concessies afdwingen, maar daarbij wensten ze bij voorkeur een grote confrontatie te vermijden. De *Weltpolitik* was een politiek voor de lange termijn. Dat gold voor de bouw van de slagvloot, de politiek ten aanzien van het Europese continent en de koloniale expansie.[2] Dat was nog een belangrijk verschil tussen de politiek van de regering en de opvattingen van de radicale pressiegroepen. Groepen als de *ADV*, de *Wehrverein* en de *Flottenverein* propageerden voortdurend dat Duitsland bereid moest zijn oorlog te riskeren om de status van *Weltmacht* te realiseren. De regering realiseerde zich daarentegen dat Duitsland door zijn centrale ligging in het centrum van Europa kwetsbaar was. De zevenjarige oorlog herinnerde de Duitse regeerders eraan dat een beperkt conflict kon escaleren in een Europese oorlog waarbij de staat in het centrum, toentertijd het Pruisen van Frederik de Grote, zich geconfronteerd zag met een machtige coalitie van tegenstanders die Pruisen aan de rand van de afgrond drong. Tenslotte was in het bijzonder Bülow van mening dat de positie van

---

1 Paul Schroeders stelling dat de Duitse politiek niet afweek van de politiek van andere grote mogendheden is dus niet juist. P.W. Schroeder, p. 345.
2 P.W. Schroeder (p. 334) heeft het ten onrechte over een politiek voor '*quick gains*'. (Zie p. 14 van de inleiding van dit werk)

Weltmacht ook te bereiken was zonder een oorlog. Hij bleef ervan overtuigd dat de groeiende macht van het keizerrijk ten opzichte van de buurlanden deze uiteindelijk zou dwingen toenadering te zoeken tot het keizerrijk en dat zelfs Frankrijk gedwongen zou worden een *modus vivendi* te zoeken met Duitsland.[1]

3.

Deze drie conclusies verklaren de Duitse politiek ten aanzien van Nederland. Duitsland wenste in het kader van de *Weltpolitik* een nauwere band met Nederland maar wilde omzichtig te werk gaan. *'Wir durften nicht erobern, sondern wir mussten gewinnen'*, schreef Tirpitz in zijn autobiografie over de kleine staten in Noordwest-Europa.[2] Het verdiende de voorkeur als Nederland het onvermijdelijke zou inzien en zich zou schikken in de positie van cliëntstaat. Bülow presenteerde het keizerrijk als de onbaatzuchtige beschermer van de kleine buurstaten. Typerend voor deze aanpak is de brief die Wilhelm II in maart 1900 aan koningin Wilhelmina schreef en waarin hij de voordelen van een nauwe band tussen beide landen onder de aandacht van de Nederlandse koningin bracht, door te voorspellen dat na de voltooiing van de Duitse vloot *'Oraniens und Brandenburgs Banner auf allen Wassern nebeneinander wehe'*.[3] Van 1897 tot en met de Conferentie van Algeciras in 1905-1906 deed Bülow herhaaldelijk subtiele pogingen de samenwerking met Nederland te intensiveren en zo een nauwere band tussen Duitsland en Nederland te creëren. De *Weltpolitiker* wilden Nederland niet onnodig bruskeren. De *Weltpolitik* voorzag voor Nederland weliswaar slechts de positie van cliëntstaat, maar bij voorkeur wenste het keizerrijk een duurzame en vriendschappelijke relatie met Nederland. Bovendien wilde Duitsland de bestaande relatie indien mogelijk niet verstoren, omdat Nederland met zijn belangrijke zeehavens en grote koloniën voor Duitsland een waardevolle economische partner was.

De omzichtige benadering van Nederland volgt uit de uitgangspunten van de *Weltpolitik*. Bülow ging er steeds van uit dat Duitsland zich in ieder geval geen confrontatie met de grote maritieme mogendheden kon veroorloven tot de vloot gereed was. Toen Nederland zich dan ook afkerig toonde en in Groot-Brittannië wantrouwen ontstond, veranderde de politiek ten aanzien van Nederland. Ten aanzien van de kleine landen in Noordwest-Europa voltrok de koerswijziging zich met de Oostzee- en Noordzeeconventie van 1908, waarbij de verdragspartners elkaar beloofden de status-quo te respecteren. Bülow verzekerde in deze jaren herhaaldelijk dat Duitsland niet streefde naar de annexatie van Nederland. Daarmee zei de rijkskanselier niets wat strijdig was met zijn eerdere opvattingen aangezien hij nooit van plan was geweest Nederland te annexeren. Bülow streefde naar een nauwere band tussen beide landen. Dat Bülow het plan voor een Duitse invloedssfeer op het Europese continent niet had opgegeven blijkt uit de discussie over de plannen voor de Noordzeeconventie. Metternich, de Duitse ambassadeur in Londen, schreef eind 1907 dat door de Noordzeeconventie de kwestie van een nauwere band tussen Duitsland en Nederland naar een later tijdstip zou worden verschoven, maar dat het verdrag geen hindernis was tegen maar zelfs een stimulans kon zijn voor een toenadering tussen beide landen. Bülow onderschreef de opvattingen van Metternich.[4] Aangezien het hier niet om een publieke stellingname ging maar om een gedachtenwisseling tussen ambassadeur en rijkskanselier, die ook niet door de keizer is gelezen, mogen we aannemen dat in deze brieven de authentieke opvattingen van het *AA* zijn verwoord.

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 328.
2 A. von Tirpitz, *Erinnerungen* (Leipzig, 1920), p. 156.
3 C. Smit, *Bescheiden, 1899-1903*, p. 48. GP, Bd. 15, p. 539. Het concept van deze brief was in het *AA* door F. Holstein geschreven.
4 *GP, Bd.* 23-ii, p. 488 en 490.

Nadat in 1906 evident was geworden dat de *Weltpolitik* in een diepe crisis terecht was gekomen, dat de hooggespannen verwachtingen niet waren uitgekomen en Duitsland in een internationaal isolement was geraakt, bleef het keizerrijk vasthouden aan de *Weltpolitik*. De bouw van de slagvloot ging met onverminderde energie verder. Intussen probeerde het keizerrijk de buurlanden ervan te overtuigen dat Duitsland geen agressieve intenties had en de *Weltpolitiker* begonnen hun toon te matigen.[1] Bülow en zijn opvolger Bethmann Hollweg hoopten op deze wijze het buitenland gerust te stellen over de Duitse politiek zonder gezichtsverlies te lijden door de *Weltpolitik* op te geven.

Doordat Duitsland na 1906 vasthield aan de *Weltpolitik* resteerden drie opties. In de eerste plaats het winnen van tijd in de hoop dat de triple entente door interne problemen uiteen zou vallen. Dat was geen ijdele hoop: de triple entente was niet bepaald hecht en er bleef met name tussen Groot-Brittannië en Rusland een sterke latente spanning bestaan. De Duitse regering kwam echter onder tijdsdruk te staan nadat Moltke jr. vanaf 1912 waarschuwde dat door de versterking van het Russische leger de krachtsverhoudingen gestaag ten nadele van Duitsland begonnen te verschuiven.

De tweede optie was toenadering tot een van de drie grote mogendheden. Maar hier moet niet het doel met het middel worden verwisseld. Duitsland zocht geen toenadering om de bestaande situatie te handhaven. Het keizerrijk zocht in 1904-5 toenadering tot Rusland om de *Weltpolitik* te realiseren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de in deze studie genoemde brief die keizer Wilhelm II na het afsluiten van het Verdrag van Björko aan de tsaar stuurde en waarin hij schreef dat door de Duits-Russische alliantie de kleine staten van Noordwest-Europa gedwongen zouden worden aansluiting te zoeken bij de Duits-Russische as. Hetzelfde gold voor de pogingen die Duitsland vanaf 1909 in het werk stelde om de relatie met Groot-Brittannië te verbeteren. Bethmann Hollweg zou later verklaren dat Groot-Brittannië de politiek van de *Balance of Power* had moeten opgeven om een oorlog te voorkomen. Dat was de prijs die Duitsland uiteindelijk verlangde voor een goede relatie met Groot-Brittannië. De Britse politiek was volgens Bethmann Hollweg in feite agressief, omdat de *Balance of Power* het Duitsland onmogelijk maakte zich te ontplooien. Zowel de toenadering tot Rusland als Groot-Brittannië leidde niet tot het gewenste resultaat: Duitsland bleef geïsoleerd.

De derde optie was het uitlokken van crises in de hoop zo de triple entente uiteen te breken. Duitsland lokte in 1905 en 1911 tweemaal een crisis over Marokko uit en in 1908-1909 en in juli 1914 greep het keizerrijk crises op de Balkan aan om de triple entente onder druk te zetten. De leiders van het keizerrijk hoopten dat deze manoeuvres zouden leiden tot verzwakking of zelfs desintegratie van de triple entente. De crisis van juli 1914 onderscheidde zich van de drie eerdere crises doordat het keizerrijk een compromis uitsloot. Duitsland stuurde aan op een harde afstraffing van Servië. Twee scenario's waren vervolgens denkbaar: Rusland zou Servië in de steek laten. Dat betekende een

1 Zo hield bijvoorbeeld P. Rohrbach in de eerste druk van zijn boek *Deutschland unter den Weltvölkern* zijn lezers voor dat Duitsland tijd diende te winnen om een vloot te bouwen: *'Das einzige was wir tun können, um hoffen zu dürfen, den Augenblik der Entscheidung, wenn er kommt, glücklich überstehen zu können ist: uns rüsten!' Rüsten für den mit allen Mitteln hintan zu haltenden, aber möglich nicht zu vermeidenden Fall des Krieges mit England'*. In de ongeveer twee maal zo lange derde druk van 1911 toonde Rohrbach zich nog steeds een onvoorwaardelijk aanhanger van de *Flottenpolitik* van Tirpitz, maar in deze latere versie werd veel meer de nadruk gelegd op de mogelijkheden van een vreedzame coëxistentie van Duitsland en Groot-Brittannië. Bovendien werd in de derde druk een passage toegevoegd waarin de auteur expliciet stelde dat Duitsland niet streefde naar de annexatie van zijn buurlanden. P. Rohrbach, eerste druk, p. 153, derde druk, p. 23. Andere publicisten die zich inzetten voor een meer gematigde *Weltpolitik* waren H. Delbrück, E. Jäckh, P. Arndt en H. Plehn (de auteur van het in 1913 verschenen boek *Weltpolitik und kein Krieg*).

vernedering van Rusland en indirect zou dat de zwakte van de triple entente blootleggen. Een tweede mogelijkheid was een confrontatie met Rusland en zeer waarschijnlijk een Europese oorlog. Waarschijnlijk hanteerde de Duitse politieke leiding deze 'buigen of barsten'-tactiek omdat ze onder de indruk waren van de rapporten van de militairen over de toenemende militaire kracht van Rusland, maar daarover bestaat geen zekerheid. Het lange debat over de onmiddellijke doelen van deze crisis is naar mijn mening minder belangrijk dan weleens wordt aangenomen. Indien Duitsland in de zomer van 1914 een politieke overwinning had geboekt, dan zou het die overwinning ongetwijfeld hebben gebruikt om de *Weltpolitik* weer te activeren. Het doel bij een gewelddadige ontknoping kennen we: het *Septemberprogramm* en dat was in grote lijnen hetzelfde.

4.

Er is vanaf de jaren zestig veel aandacht besteed aan de binnenlandse politieke aspecten van de *Weltpolitik*. De *Weltpolitik* bleef steeds een wankel compromis tussen rijkskanselier, *AA*, keizer en strijdkrachten en de nationalistische pressiegroepen en belangengroepen probeerden voortdurend de regering onder druk te zetten. Binnenlandse politiek speelde constant een grote rol bij de *Weltpolitik*. De *Weltpolitik* is ondenkbaar zonder de persoonlijke ambities van Bülow, de noodzaak de Rijksdag of de publieke opinie te paaien of de gunst van de keizer te winnen. De voortdurende strijd tussen de departementen ontbreekt dan ook in deze studie bepaald niet bij de verklaring van het verloop van de *Weltpolitik*.

De discussie over de Duits-Nederlandse tolunie is het beste voorbeeld hoe de voorvechters van de *Weltpolitik* elkaar in de wielen konden rijden. Vanaf 1898 werd er in de marine en het *AA* nagedacht over de vorming van een Duits-Nederlandse tolunie, maar het was uiteindelijk de *ADV* die dit debat in 1899 in het openbaar aanzwengelde. Toen de keizer hiervan vernam, gaf hij de opdracht het debat te stimuleren. De voorvechters van de *Weltpolitik* haakten in de Duitse pers enthousiast in op deze discussie. Bülow en het *AA* wachtten de ontwikkeling van de discussie in Nederland af. Nadat de Duitse gezant in Den Haag tot de conclusie was gekomen dat de discussie in Duitsland slechts het Nederlandse en het Britse wantrouwen tegen Duitsland hadden aangewakkerd, openbaarden zich tegenstellingen in Duitsland. Bülow poogde de discussie in Duitsland voorzichtig te remmen. Vanuit de marine zou nog enkele jaren worden gepleit voor een nauwere band met Nederland en in de Duitse pers zouden plannen voor een Duits-Nederlandse tolunie vanaf 1899 voortdurend blijven opduiken.

Interne tegenstellingen over de implementatie van de *Weltpolitik*, begeleidden deze politiek dus voortdurend, maar veel historici zien in de *Weltpolitik* echter bovenal een binnenlandse politieke aangelegenheid. De meest uitgesproken voorvechter van deze interpretatie is de Duitse historicus W.J. Mommsen. Volgens Mommsen wilde de conservatieve heersende elite zijn politieke basis in de samenleving versterken met behulp van populaire retoriek over een krachtdadige buitenlandse politiek. In werkelijkheid was de regering niet bereid een risicovolle buitenlandse politiek te voeren en Mommsen spreekt in dat verband van *'Scheinimperialismus'*.[1] Mommsen stelt dat Bülow, zijn opvolger

1 W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 300f en 332f. In het recentere *Grossmachtstellung und Weltpolitik* vervangt Mommsen deze term door *'objektloser Imperialismus'*. W.J. Mommsen, *Grossmachtstellung*, p. 141. Mommsen schets het beeld van een manipulerende regering die uiteindelijk wordt meegezogen door de radicale nationalistische pressiegroepen. Daarmee wordt de macht en invloed van de maatschappelijke groepen die de *Weltpolitik* propageerden overschat en de verdeeldheid binnen de regering onderschat. De *Weltpolitik* kwam van de grond toen keizer, de marine en de nationalistische pressiegroepen in de tweede helft van de jaren negentig hetzelfde gingen nastreven. Bethmann Hollweg verloor in de jaren 1911-14 de controle over de buitenlandse politiek doordat hij geen greep kreeg op de

Bethmann Hollweg en de diplomaten van het *AA* nooit serieus van plan zouden zijn geweest een krachtdadige buitenlandse politiek te voeren. Dat impliceert dat hof, regering en diplomaten hun bevolking jarenlang bewust een rad voor de ogen zouden hebben gedraaid en miljarden hebben uitgegeven voor schepen zonder te bedenken dat dit wel eens als een boemerang zou kunnen gaan werken als er geen resultaat zou volgen. Zo worden de miljarden voor de marine miljarden voor een soort afleidingsmanuoevre, de uitspraken van de *Weltpolitiker* over de noodzaak tot expansie lippendienst en de *Weltpolitik* in laatste instantie een reusachtige zwendel. Dat is niet alleen onwaarschijnlijk en onvoldoende onderbouwd[1], maar er is een veel plausibelere verklaring voor de kloof tussen intenties en resultaten. De *Weltpolitiker* streefden serieus naar de positie van *Weltmacht*, maar hun politiek mislukte doordat ze de problemen onderschatten.

5.

Er is in de jaren na de publikatie van het werk van Fischer ook onderzoek gedaan naar de Franse en de Britse *Kriegszielpolitik*. De Franse regering ontwikkelde tijdens de oorlog verreikende plannen de macht van Duitsland zodanig te reduceren dat Duitsland geen bedreiging meer zou vormen voor Frankrijk en Frankrijk *de facto* de dominante macht op het Europese continent zou worden. Die plannen richtten zich op Elzas-Lotharingen, de linkeroever van de Rijn en vanaf 1917 op Oost-Europa. In de Franse plannen speelde Nederland op twee manieren een rol. Allereerst zou Nederland een van de bezetters van de linkerrijnoever kunnen worden (Nederland zou dus worden vergroot en deel gaan uitmaken van een anti-Duitse barrière) en in de tweede plaats als doelwit van het Belgische expansiestreven (Limburg, Zeeuws-Vlaanderen). De Franse autoriteiten neigden ertoe de eisen van de Belgische bondgenoot te ondersteunen en wilden Nederland dan compenseren met Duits grondgebied.

De Britse regering streefde naar herstel van de soevereiniteit van België en de uitschakeling van het Pruisische militairisme, dat gezien werd als een bedreiging van de *Balance of Power* in Europa. Dat was niet te realiseren door een herstel van de *status quo ante*. De Britse regering wilde de Duitse vloot vernietigen of minimaal decimeren. Bovendien besloot men -mede onder druk van de *Dominions*- Duitsland zijn koloniën te ontnemen en tenslotte was de Britse regering voorstander van het herstel van de Poolse nationale staat. Nederland speelde nauwelijks een rol in de Britse plannen. De Britse regering toonde weinig sympathie voor de Belgische plannen voor gebiedsuitbreiding ten koste van Nederland, alhoewel bij de Britse marine enige sympathie bestond voor het Belgische verlangen naar incorporatie van Zeeuws-Vlaanderen. In de visie van de Britse marine zou Nederland moeten worden gecompenseerd met Duits grondgebied. Maar voor zowel Frankrijk als Groot-Brittannië gold dat de *Kriegszielpolitik* geen voortzetting was van de vooroorlogse politiek. Voor de oorlog beperkte de politiek van beide landen zich tot een strategie van *contain-*

---

keizer en de leiding van de strijdkrachten, die gebruik maakten van de agitatie van de nationalistische pressiegroepen om hun eisen, de bewapening verder op te voeren, te realiseren.

1 Om deze these te onderbouwen noemt Mommsen verschillende voorbeelden van buitenlandse politieke acties waarbij de regering de buitenlandse politiek wilde gebruiken voor binnenlands politiek gewin. Dat bewijst uitsluitend dat de Duitse regeerders een elementair onderdeel van het politieke handwerk onder de knie hadden. Zo gebruikten ze ook de nationalistische opwinding in het binnenland tijdens de beide Marokko-crises om de Franse regering onder druk te zetten. Er bestaat echter geen document waarin bijvoorbeeld Bülow toegeeft, dat hij in feite geen interesse heeft in het streven naar *Weltmacht*, laat staan een uitlating waarin hij toegeeft dat hij de bevolking bewust een rad voor de ogen draaide. W.J. Mommsen *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, p.139ff.

ment en daarin schuilt het belangrijkste verschil met de Duitse *Kriegszielpolitik* die aansloot op de *Weltpolitik*.[1]

6.

Over het onderwerp continuïteit in de Duitse geschiedenis is inmiddels zoveel gezegd, dat ik aarzel om daar nog iets over te schrijven.[2] Toch is het naar mijn mening mogelijk iets toe te voegen aan het debat over de continuïteit tussen keizerrijk en Derde Rijk. Fischer ziet nauwelijks verschillen tussen de *Kriegszielpolitik* van de regering en de radicale programma's van de *ADV*.[3] Mede daardoor komt hij tot de conclusie dat er tussen het keizerrijk en Derde Rijk een sterke continuïteit bestaat. Door de verschillen en overeenkomsten tussen de radicale nationalisten en de relatief meer gematigde krachten over de buitenlandse politiek precies te beschrijven is het mogelijk de continuïteiten en de discontinuïteiten nauwkeuriger in kaart te brengen.

Een uitweiding valt ver buiten het bestek van deze verhandeling en daarom beperk ik mij tot een voorbeeld. Ulrich von Hassell, een van de leidende figuren in het conservatieve verzet tegen Hitler, ontwierp tijdens de Tweede Wereldoorlog plannen voor de Duitse buitenlandse politiek voor de periode na Hitler. Daarin was sprake van een Duitse hegemonie in Europa.[4] Dat is onbegrijpelijk wanneer we Von Hassell proberen te interpreteren vanuit het schema collaboratie of verzet tegen het nationaalsocialisme, maar de denkbeelden van Von Hassell zijn logisch wanneer we ze beschouwen in de traditie van de politiek van het keizerrijk. Von Hassell was, zoals de historicus Schöllgen opmerkt, in alle opzichten een kind van het keizerrijk. Hij was de schoonzoon van Tirpitz en vanaf 1909 werkzaam in het *AA*. Hij raakte zwaar gewond in de Eerste Wereldoorlog, werd na de oorlog lid van de conservatieve en nationalistische *DNVP* en was tot 1938 Duits ambassadeur in Rome. Voor mensen als Von Hassell was de continentale suprematie van Duitsland *'das historisch-politisch Normale'*, omdat de denkbeelden van Von Hassell passen in de traditie van de *Weltpolitik*. Een goed inzicht in de *Weltpolitik* is dus niet alleen noodzakelijk voor het begrijpen van de buitenlandse politiek van het

---

1 D. Stevenson, *French war aims against Germany 1914-1919* (Oxford, 1982). V.H. Rothwell, *British war aims and peace diplomacy, 1914-1918* (Oxford, 1971). D. French, *British strategy & war aims, 1914-1916* (London, 1987). Over de Russische politiek in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog is nog weinig bekend. Het boek van de historicus Lieven over de vooroorlogse politiek lijkt het beeld te bevestigen van een politieke elite die zich beperkte tot een politiek van *containment*. Lieven noemt drie redenen waarom de Russische regering minder agressief was dan de regering van het keizerrijk. Allereerst was de invloed van radicale nationalisten (Panslavisten) niet zo groot. In de tweede plaats waren velen in de Russische regering zich bewust van de kwetsbaarheid van het regime in geval van een oorlog. De gebeurtenissen van 1905 lagen nog vers in het geheugen. In de derde plaats was Rusland militair minder kwetsbaar dan Duitsland en Rusland had wel de ambitie, maar voelde geen noodzaak te expanderen, aangezien het enorme demografische en economische potentieel Rusland in de afzienbare toekomst een plaats onder de grote mogendheden garandeerde. Daarentegen betoogt P.W. Schroeder dat Rusland aanstuurde op machtsexpansie op de Balkan en de vernietiging van de Habsburgse monarchie als grote mogendheid. Frankrijk en Groot-Brittannië waren daarbij in zoverre betrokken dat ze Rusland soms ondersteunden en in ieder geval niets deden om de Russen te stoppen. Op grond daarvan concludeert Schroeder dat de triple entente net als Duitsland de status quo in Europa ondermijnde en dat alle machten in Europa dus verantwoordelijk waren voor de catastrofe van 1914. D.C.B. Lieven, *Russia and the origins of the First World War* (London, 1983). P.W. Schroeder, p. 335-345

2 T. Nipperdey, *1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte*. In: T. Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte* (München, 1990), p. 225-248. Dit artikel verscheen in 1978 in de *Historische Zeitschrift*. F. Fischer, *Bündniss der Eliten* (Düsseldorf, 1979).

3 F. Fischer, *Griff*, p. 114.

4 G. Schöllgen, Die Macht, p. 107-122. F. Freiherr Hiller von Gärtringen, (Hrsg.), *Die Hassell-Tagebücher* (Berlin, 1988), in het bijzonder p. 172. Hetzelfde geldt voor het memorandum van generaal Von Stülpnagel aan het *AA* uit maart 1926, iets minder strikt ook voor de brief van G. Stresemann aan de Duitse kroonprins van september 1925 en de *Denkschrift* van Ludwig Beck en Carl Goerdeler van begin 1941. A. Adamthwaite, *The lost peace: international relations in Europe 1918-1939* (London, 1980), p. 72f en 79. P. Longerich (Hrsg.), *"Was ist des deutschen Vaterland?"* (München, 1990), p. 131f.

keizerrijk, maar ook voor de buitenlandse politiek van de Republiek van Weimar en voor een deel de geschiedenis van het Derde Rijk.[1]

7.

In januari 1909 had de secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken Hannema geschreven dat het doel van de Nederlandse buitenlandse politiek was om buiten het gedrang te blijven.[2] Dat is -buitengewoon beknopt samengevat- de rode draad in de Nederlandse buitenlandse politiek vanaf 1839-1840. Dat geldt ook voor de betrekkingen met Duitsland en omdat hier tegelijk sprake was van een nauwe economische vervlechting krijgt de Nederlandse relatie met Duitsland ook al in de negentiende eeuw dat typische karakter, dat door twee Nederlandse historici treffend is getypeerd met het begrippenpaar 'argwaan en profijt'.[3]

Wanneer de aandacht wordt gericht op het 'gedrang', dat wil zeggen op de ontwikkelingen in de buurlanden van Nederland in Europa en Azië, dan blijkt allereerst dat Duitsland daarbij voor Nederland van cruciale betekenis was en dat zich in de buitenlandse politiek van dat land in deze periode een omslag voordeed. Tot 1890 bleef Nederland buiten het gedrang door de politiek van de status-quo van rijkskanselier Otto von Bismarck. Dat garandeerde Nederland een rustig maar geïsoleerd bestaan als bufferstaat tussen Duitsland en Groot-Brittannië. Na een overgangsfase van 1890 tot 1897 kwam Nederland in toenemende mate in het gedrang. Duitsland wenste in het kader van de *Weltpolitik* een nauwere band met Nederland.

De toenaderingspogingen van Duitse zijde vielen in Nederland niet in goede aarde. Nederland bleek afkerig van een nauwe band met Duitsland. Daarbij speelde de ideologische kloof tussen beide landen een rol. Veel Nederlanders beschouwden het keizerrijk als een autoritaire en militaristische samenleving. De politieke elite in Nederland voelde zich meer verwant met de grote parlementaire staten in West-Europa. De liberale historicus H.T. Colenbrander sprak van 'een diepgaand verschil met den Duitschen (geest)'.[4] Maar belangrijker nog dan de reserve tegen het autocratische Duitsland was de vrees de zelfstandigheid te verliezen en uiteindelijk zelfs volledig te worden geannexeerd door het machtige Duitsland. Het ontstaan van de Brits-Franse entente in 1904 zorgde er mede voor dat het keizerrijk zijn toenaderingspogingen in 1906 staakte.

Omdat een spoedige toenadering tussen Nederland en het keizerrijk niet viel te verwachten, werd Nederland vanaf 1907 minder omzichtig benaderd. Bilaterale

---

1 De literatuur is inmiddels onoverzienbaar. Een goede inleiding is: W. Carr, *Arms, autarchy and agression* (London, 1972), p. 1-19. Voor de buitenlandse politiek van de Weimarrepubliek zie: P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985), in het bijzonder p. 214f. De *Anschluss*, die na de oorlog een hoge prioriteit kreeg, was geen breuk in de denkbeelden van het establishment, maar de logische consequentie van het uiteenvallen van de Habsburgse monarchie. Reeds in het Duitse Keizerrijk was er verregaande consensus in de poltieke top dat bij het uiteenvallen van de Habsburgse monarchie, Duitsland de Duitse gebieden van de Donaumonarchie zou incorporeren. Zie bijvoorbeeld: *EK*, Bd. 1, p. 216f. Ook de coalitie tussen Hitler en de conservatieve krachten staat in een traditie. Tirpitz zocht in 1898 de medewerking van de *ADV*, Bülow mobiliseerde tijdens de verkiezingen van 1907 alle krachten ter rechterzijde en een groot aantal regeringsfunctionarissen onderhield in de laatste jaren voor de oorlog contacten met de *ADV*. De beroemde bijeenkomst in Harzburg in 1930 en de geheime besprekingen tussen Von Papen en Hitler in de laatste fase voor de machtsovername in januari 1933 hebben dus hun pendanten in het keizerrijk en dat was ook het model dat de conservatieven als Von Papen en Hugenberg voor ogen stond toen zij samenwerking zochten met de nationaalsocialisten.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden 1907-1914*, p. 464.

3 H.J.G. Beunders, H.H. Selier, *Argwaan en Profijt* (Amsterdam, 1983). Een vergelijkbaar begrippenpaar gebruiken twee Duitse historici: J.C. Hess, H. Schissler (Hrsg.), *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande* (Frankfurt, 1988).

4 H.T. Colenbrander, *Tien jaren wereldgeschiedenis* ('s Gravenhage, 1915), p. 2.

problemen (Eemsgrens, Rijntollen) gingen in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol spelen in de Duits-Nederlandse relatie. Nederland probeerde daarbij, zonder de neutraliteitspolitiek op te geven, gebruik te maken van het bestaan van de entente om de Duitse pressie te weerstaan, zonder zich te binden aan de entente. Daarbij had de Nederlandse regering soms eenvoudig geluk. Te denken valt aan de verandering van het Schlieffenplan in 1907-1908 waardoor het Duitse leger in augustus 1914 om Nederland heen trok. De vraag is hoelang Nederland dit balanceren tussen keizerrijk en entente nog had kunnen volhouden als de Eerste Wereldoorlog niet was uitgebroken. Deze vraag kan natuurlijk niet beantwoord worden, maar is gezien het feit dat de belangrijke bilaterale problemen tussen Nederland en Duitsland in de zomer van 1914 nog niet waren opgelost, legitiem en wellicht een stimulans voor discussie.

Zusammenfassung

1.

Am 9. September 1914, einen Monat nach Kriegsausbruch, formulierte Reichskanzler Theobald von Bethmann Hollweg im Koblenzer Hauptquartier seine Vorstellungen von einer künftigen Friedensreglung und schickte sie an Vizekanzler Clemens von Delbrück in Berlin. In dieser *Vorläufigen Aufzeichnung über die Richtlinien unserer Politik beim Friedensschluß*, die unter dem Namen *Septemberprogramm* bekannt geworden ist, empfahl Bethmann Hollweg, Deutschland solle einige wenige Gebiete innerhalb Europas annektieren, zahlreiche Länder mit politischen und wirtschaftlichen Verträgen als Satellitenstaaten an sich binden und außerhalb Europas möglichst viel Kolonialbesitz erwerben. Im Bezug auf die Niederlande schrieb er:

> Es wird zu erwägen sein, durch welche Mittel und Massnahmen Holland in ein engeres Verhältnis zu dem deutschen Reich gebracht werden kann. Dies engere Verhältnis müsste bei der Eigenart der Holländer von jedem Gefühl des Zwanges für sie frei sein, an dem Gang des holländischen Lebens nichts ändern, ihnen auch keine veränderten militärischen Pflichten bringen, Holland also äusserlich unabhängig belassen, innerlich aber in Abhängigkeit von uns bringen. Vielleicht ein die Kolonien einschliessendes Schutz- und Trutzbündnis, jedenfalls enger Zollanschluss, eventuell die Abtretung von Antwerpen an Holland gegen das Zugeständnis eines deutschen Besatzungsrechts für die Befestigung Antwerpens wie für die Scheldemündung wäre zu erwägen.[1]

Als der Hamburger Historiker Fritz Fischer dieses Dokument 1961 in seinem großen Werk *Griff nach der Weltmacht* enthüllte, stellte er dazu unter anderem die These auf, daß es sich beim Septemberprogramm nicht um eine improvisierte Reaktion auf den Ausbruch des ersten Weltkriegs gehandelt habe, sondern um die Fortsetzung der Außenpolitik der Vorkriegszeit unter den Bedingungen des Krieges. Das könnte bedeuten, daß das Kaiserreich schon vor dem Krieg die Absicht gehabt hätte, die Niederlande zu einem Anhängsel zu degradieren. Die Frage, ob das wirklich der Fall gewesen ist, bildet den Ausgangspunkt dieser Studie.

Wer sich in die Außenpolitik des Kaiserreichs in der Vorkriegszeit, die sogenannte *Weltpolitik*, vertieft, stößt auf beträchtliche Meinungsunterschiede unter den Historikern.[2] Sie sprechen vom *Griff nach der Weltmacht* (F. Fischer), von *Scheinimperialismus* (W.J. Mommsen), von einer politischen Führung, die souverän manipulierte, (H.U. Wehler) oder die - ganz im Gegenteil - die Entwicklungen nicht mehr unter Kontrolle hatte, weil das Militär (G. Ritter), der Kaiser (J.C.G. Röhl) oder aber das Bürgertum (W.J. Mommsen) die Regierung schwer unter Druck gesetzt hätten. Die Politiker des Kaiserreichs werden als außerordentlich kurzsichtig eingestuft (G. Schöllgen, P.W. Schroeder), und die *Weltpolitik* wird als vages (K. Lerman), bescheidenes (G. Schöllgen), nicht von der imperialistischen Politik aller anderen Großmächte zu unterscheidendes (P.W. Schroeder) oder als durchdachtes, einzigartiges und maßloß ehrgeiziges Projekt (P. Winzen, V. Berghahn, P.M. Kennedy) dargestellt. Einige Autoren heben strukturelle Faktoren wie die zentrale Lage

---

1 Zitiert nach: F. Fischer, *Griff*, S. 112.
2 Die Werke der genannten Autoren sind in der Literaturliste enthalten. Einen aktuellen Überblick über die Historikerdebatte verschafft: K. Hildebrand, *Deutsche Außenpolitik*, passim.

Deutschlands (M. Stürmer), die semihegemoniale Position des Kaiserreichs auf dem europäischen Kontinent (L. Dehio, A. Hillgruber) oder die autoritäre politische Struktur Deutschlands (H.U. Wehler) hervor. Die Debatte nimmt häufig äußerst spezialistischen Charakter an und erstreckt sich sogar auf die Interpretation einzelner Dokumente (beispielsweise der Riezler-Tagebücher).[1] Politiker sagen oft nicht, was sie meinen; ihre Äußerungen zeichnen sich nicht immer durch Konsistenz und Klarheit aus und weichen zuweilen vom wirklichen Kurs ab, der seinerseits manchmal auf verborgenen Motiven beruht. Das gilt für die *Weltpolitiker* gleichermaßen. Den Historikern obliegt es nun auszumachen, wann Politiker nicht sagen, was sie meinen, was sie denn eigentlich meinen und welche verborgenen Motive hinter bestimmten Entscheidungen stecken. Im Falle der *Weltpolitik* hat das zu endlosen Debatten und wenig Übereinstimmung geführt. Man hält die *Weltpolitiker* abwechselnd für Wölfe im Schafskleid und für Schafe im Wolfspelz. Da kann auch der zielstrebigste Historiker die Übersicht verlieren, zumal er sich einer Überfülle des Materials und der Literatur gegenübersieht.[2] Aus diesem Grunde klammern sich die Historiker an strenge Interpretationsrahmen, die sich mittlerweile verselbständigt haben. Je geringer der Überblick, desto größer die Neigung, das Material zu selektieren und nach eigenem Gutdünken zu interpretieren, bis die *Weltpolitik* in jedes gewünschte Schema hineinpaßt. Es war also erforderlich, den ursprünglichen Ausgangspunkt dieser Studie zu erweitern, so daß sich eine doppelte Fragestellung ergibt: Welche Absichten verfolgte die deutsche Vorkriegspolitik gegenüber den Niederlanden, und inwiefern kann eine Rekonstruktion der deutschen Außenpolitik das Konzept der *Weltpolitik* im allgemeinen erhellen?

2.

Dem Kaiserreich standen bei seiner Politik gegenüber den Niederlanden drei Optionen zur Verfügung. Die erste war die deutsche Inkorporation der Niederlande, die die Vorkämpfer des deutschen Nationalismus, E.M. Arndt, F. List, G. Höfken, J. Görres und andere, in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts propagiert hatten. Sie hatten drei Argumente dafür angeführt: Erstens hätten sich die Niederlande formell erst seit 1648 (Westfälischer Friede) vom deutschen Reich gelöst. Historisch gesehen gehörten sie also zum deutschen Grundgebiet und müßten nun, wie der Historiker H. Leo 1837 sagte, wieder ins Elternhaus zurückkehren. Zweitens seien die Niederländer so eng mit den Deutschen verwandt, daß sie faktisch als Deutsche zu betrachten seien. Die deutschen Nationalisten unterstrichen insbesondere die Verwandtschaft zwischen den beiden Sprachen. Das Niederländische sei eine Variante des Niederdeutschen und insofern dem Deutschen eng verwandt beziehungsweise zugehörig. Das dritte Argument lautete, die Niederlande und Deutschland seien wirtschaftlich so eng verbunden, daß sie auch in politischer Hinsicht zusammengehörten. Ein Deutschland ohne die Niederlande sei, wie der Ökonom F. List 1841 behauptete, wie ein Haus, dessen Haustür nicht dem Besitzer gehöre.

---

1 Kurt Riezler war in den letzten Vorkriegsjahren der Sekretär von Bethmann Hollweg. Daß die Riezler-Tagebücher gleich Anlaß zu zwei Debatten gegeben haben, macht es besonders kompliziert. Zum einen debattieren B. Sösemann und K.D. Erdmann über die Authentizität der Tagebücher, und zum anderen tragen Historiker wie K. Jarausch, F. Fischer, K.D. Erdmann, G. Ritter und viele andere einen Streit um die Interpretation aus.

2 J.W. Langdon gibt an, daß von 1918 bis 1990 mehr als 25.000 Bücher und Artikel über den Ausbruch des ersten Weltkriegs erschienen sind. Eine kurze Berechnung lehrt, daß man etwa 70 Jahre lang jeden Tag ein Buch oder einen Artikel lesen müßte, um sich die gesamte verfügbare Information zu diesem Thema anzueignen. Allerdings wäre das erworbene Wissen dann hoffnungslos veraltet. J.W. Langdon, S. 6.

Als die deutschen Fürsten 1871 in Versailles das kleindeutsche Kaiserreich proklamierten, schloß das die Niederlande nicht ein. Die Mehrheit der deutschen Bevölkerung gab sich mit dem Erreichten durchaus zufrieden. Am Ende des 19. Jahrhunderts sollte jedoch eine einflußreiche nationalistische Lobby, der Alldeutsche Verband (ADV), das Streben nach Großdeutschland erneut zur politischen Zielsetzung erheben. Der ADV wollte diesem großdeutschen Staatswesen auch die Niederlande und Flandern einverleiben.

Die zweite Alternative bestand für das deutsche Kaiserreich in der Möglichkeit, die Niederlande in Ruhe zu lassen. Sie basierte auf dem Konzept der Erhaltung des Kräftegleichgewichts in Europa, in dem das kleine Land als Pufferzone zwischen Großbritannien, Frankreich und Deutschland fungierte. Preußen hatte sich traditionell in diesem Sinne zu den Niederlanden verhalten, und auch Großbritannien achtete seit jeher darauf, daß die niederländische Küste nicht in die Hände einer kontinentalen Großmacht fallen und damit zu einer Bedrohung der britischen Sicherheit werden könnte. Die Niederlande verfolgten seit 1839/40 eine Politik der Neutralität, die eine breite Basis im niederländischen Parlament hatte. Es gab also gute Gründe, diese Politik der Nichteinmischung nach 1871 fortzusetzen, und der erste Reichskanzler, Otto von Bismarck, versicherte den Niederlanden denn auch, daß Deutschland *saturiert* sei und daß er das Land in Ruhe lassen wolle.[1]

Aber schon während der Bismarckschen Amtsperiode stieß die altbewährte Außenpolitik in Deutschland auf Widerstand. Namentlich die liberalen deutschen Nationalisten schlugen einen Mittelweg zwischen den beiden genannten Alternativen ein und plädierten dafür, den Niederlanden die staatliche Unabhängigkeit zu belassen, sie aber mit Hilfe von politischen und wirtschaftlichen Verträgen so eng an Deutschland zu binden, daß sie faktisch zum Satellitenstaat werden würden. Der nationalistische Historiker Heinrich von Treitschke trat in seinem Vorlesungenzyklus *Politik* für die Eingliederung der Niederlande in den deutschen Zollverein ein. Zu Treitschkes Bewunderern gehörten der 1849 geborene Marineoffizier Alfred von Tirpitz und der gleichaltrige Bernhard von Bülow, der im diplomatischen Dienst Karriere machen sollte. Die Befürworter enger politischer und wirtschaftlicher Bande zwischen Deutschland und den Niederlanden führten an, die Niederlande und Deutschland unterhielten so intensive wirtschaftliche Kontakte, daß die Zollunion nur die logische Konsequenz sei. Außerdem besäßen die Niederlande ein riesiges Kolonialreich in Südostasien, das sie nicht richtig ausbeuten könnten, weil es ihnen an den entsprechenden Hilfsmitteln fehle, während Deutschland zu wenig Kolonien hätte. Die Zusammenarbeit mit Deutschland sei die beste Lösung beider Probleme.

3.

Nach Bismarcks Entlassung im Jahre 1890 kam es in Deutschland zu heftigen Auseinandersetzungen über die eigene Außenpolitik. Das Auswärtige Amt (AA) hielt zwar gewisse Änderungen für notwendig, brach dabei aber im allgemeinen nicht mit der vorsichtigen Tradition Bismarcks. Von vielen Gruppen der deutschen Bevölkerung unterstützt, drängte der junge Kaiser Wilhelm II. auf eine aktivere Außenpolitik. Drei politische Entwicklungen stimulierten diese Debatte. Einmal war das die Entstehung neuer Großmächte außerhalb Europas

---

1 Daß Bismarck keine Probleme mit den Niederlanden wünschte, beweist bereits die relativ flexible Lösung der Limburg-Frage im Jahre 1867. Der größte Teil Limburgs gehörte bis 1866 zum Deutschen Bund, und überdies war ganz Limburg ein Teil der Niederlande. Nach der Auflösung des Deutschen Bundes erhob sich die Frage, ob Bismarck fordern würde, daß Limburg dem Norddeutschen Bund beitreten solle, der 1867 gegründet wurde. Das potentielle Problem wurde aus dem Weg geräumt, indem Bismarck von dieser Forderung absah.

(USA, Japan) und die Erwartung, daß das europäische Gleichgewicht der Kräfte innerhalb absehbarer Zeit einem globalen Gleichgewicht werde weichen müssen, wobei eine Reihe von europäischen Großmächten auf das Niveau regionaler Mächte absinken würde.

An zweiter Stelle waren die neunziger Jahre die Hochzeit des Imperialismus.[1] Seine Ursachen waren komplex; es gab sowohl wirtschaftliche als auch machtpolitische Gründe für diesen Imperialismus, der nicht nur aus der Erweiterung des Kolonialbesitzes, sondern auch aus der Intensivierung der Ausbeutung durch die Einführung kapitalistischer Produktionsweisen und aus dem Funktionswandel der Kolonien gegenüber dem Mutterland bestand. Die Kolonien wurden von Lieferanten luxuriöser Konsumgüter zu Lieferanten industrieller Grundstoffe und zu Absatzmärkten der Industriestaaten. Deutschland fürchtete, durch den Imperialismus und den Aufstieg von Großmächten außerhalb Europas den Anschluß an Länder wie Großbritannien, die USA und Rußland zu verlieren.

Die dritte Entwicklung war das schnelle demographische und ökonomische Wachstum Deutschlands. Die deutsche Bevölkerung vermehrte sich zwischen 1890 und 1913 von 49 auf 67 Millionen Menschen. Der Wirtschaftshistoriker P. Bairoch gibt an, daß die deutsche Industrieproduktion des Jahres 1913 das Fünffache des Jahres 1880 betrug. Die deutsche Wirtschaft entwickelte sich nicht nur schnell, sondern auch schneller als die der Nachbarländer.[2] Das gab vielen Deutschen das Gefühl, ihr Land habe das Zeug zu einer Weltmacht. Allerdings glaubte man, zu diesem Zweck eine aktivere Außenpolitik betreiben zu müssen, und in diesem Zusammenhang wurde um die Mitte der neunziger Jahre der Begriff der *Weltpolitik* in die öffentliche Diskussion eingeführt.

1897 gelang Wilhelm II. der Durchbruch, indem er Bülow zum Staatssekretär im AA und Tirpitz zum Staatssekretär der Marine ernannte. Beide kündigten an, *Weltpolitik* betreiben zu wollen. Deren Ziel bestand darin, Deutschland zur Weltmacht zu machen, und um das zu erreichen, sollte sich das Land auf vier verschiedenen Gebieten manifestieren. In erster Linie begann Deutschland mit dem Bau einer umfangreichen Kriegsflotte. Wiewohl man es nicht öffentlich aussprach, war diese Flottenvermehrung gegen Großbritannien gerichtet, das - besonders seit dem bekannten Zwischenfall mit der Krüger-Depesche zum Jahreswechsel 1895/96 - als wichtigstes Hindernis der deutschen Machtexpansion galt. Mit dem Besitz einer Flotte, so kalkulierte Tirpitz, würde Großbritannien dazu gezwungen, die Ausweitung der deutschen Macht zu akzeptieren. In zweiter Linie wollte man die deutschen Staatsbürger, die deutschen Unternehmen und das deutsche Kapital in der Fremde enger ans Vaterland anbinden und deren Interessen staatlicherseits fördern und schützen. Die dritte Forderung lautete, Deutschland brauche einen größeren Kolonialbesitz und schliesslich solle viertens auch seine Position auf dem europäischen Kontinent ausbauen. Das Kaiserreich wollte das nicht auf dem Wege der Annexion, sondern durch Zollunionen und Bündnisse mit den Nachbarländern erreichen. So würde sich Deutschland eine eigene Einflußsphäre auf dem europäischen Kontinent schaffen. Die *Weltpolitiker* dachten dabei in erster Linie an Österreich-Ungarn, Dänemark und die Niederlande, aber auch Schweden,

---

1 Beispiele für diesen Imperialismus waren: Japan - China 1894/95, Italien - Abessinien 1894-96, Frankreich - Madagaskar 1895 und Faschoda 1898, USA - Kuba und die Philippinen 1898 sowie Großbritannien - Burenkrieg 1899-1902.

2 Die britische Bevölkerung wuchs zwischen 1890 und 1913 von 29 auf 37 Millionen Bürger, und die französische von 38 auf 40 Millionen. Vgl. auch Tabelle 3 dieser Arbeit. 1880 war die deutsche Industrieproduktion etwa so hoch wie die russische oder französische. 1913 dagegen stellte die Industrie Deutschlands fast soviel her wie die Rußlands und Frankreichs zusammen.

Belgien, Luxemburg und die Schweiz waren dazu ausersehen, der deutschen Einflußsphäre anzugehören.

4.

Für die Niederlande hatte die *Weltpolitik* tiefgreifende Konsequenzen. Bismarck kümmerte sich kaum um die Niederlande. Seine Politik war vor allem auf Belgien orientiert. Belgien war der Eckpfeiler des Status quo in Nordwesteuropa und galt als instabiles politisches Gebilde und traditionelle Zielscheibe des französischen Revisionismus.[1] Um den französischen Expansionsdrang einzudämmen, akzeptierte Bismarck den britischen Einfluß auf die Niederlande, Belgien und Luxemburg und pflegte die deutsch-belgischen Beziehungen mit besonderer Sorgfalt. Am deutlichsten kam diese Politik auf dem Berliner Kongreß von 1884/85 zum Ausdruck, auf dem Bismarck den belgischen König Leopold I. in seinem Bestreben unterstützte, sich ein großes Kolonialreich im Zentrum Afrikas anzueignen.

Nach 1897 legten die Deutschen weniger Wert auf die belgischen Kontakte und konzentrierten sich mehr auf die Niederlande. Bülow, Wilhelm II. und Tirpitz schwebte eine allmähliche Annäherung vor, in deren Verlauf die Niederlande langsam die Vorteile einer engeren Zusammenarbeit einsehen und sich freiwillig enger an Deutschland anschließen würden. Die demographische und ökonomische Dynamik des Kaiserreichs brachte die Niederlande - in den Augen der *Weltpolitiker* -allmählich in größere Abhängigkeit vom Kaiserreich. Der Imperialismus ließ in den Niederlanden das Gefühl der Bedrohung zunehmen. Insbesondere der spanisch-amerikanische Krieg (Philippinen, 1898) und der Burenkrieg (1899-1902) wurden als Vorboten eines rauheren internationalen Klimas empfunden und ließen die Erwägung aufkommen, daß die Niederlande vielleicht gut daran täten, sich beizeiten einer Großmacht anzuschließen, bevor ihr umfangreicher Kolonialbesitz die Begierde einer imperialistischen Macht wecken würde. Was lag mehr auf der Hand als der Anschluß an Deutschland, das über die stärkste Armee der Welt verfügte und eine große Flotte baute? Die *Weltpolitiker* mußten allerdings vorsichtig manövrieren, da in den Niederlanden traditionell Mißtrauen gegen Deutschland herrschte. Deutschland suchte die Zusammenarbeit mit den Niederlanden auf wirtschaftlichem Gebiet - Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft (1901), Postunion (1902-1904) - und in der Politik (besonders bei der Koordination der Strategie beider Länder gegenüber dem Burenkrieg). Für Bülow war die Heirat von Königin Wilhelmina mit Heinrich von Mecklenburg-Schwerin ein Anzeichen dafür, daß sich die Beziehungen in die gewünschte Richtung entwickelten.

Die Annäherung an die Niederlande war eine langfristige Angelegenheit, und zahlreiche Befürworter der *Weltpolitik* hatten nicht so viel Geduld. Das galt namentlich für den ADV, der die *Weltpolitik* seit 1896 unterstützte, weil er hoffte, so seinen Einfluß ausbreiten und im Lauf der Zeit vielleicht doch noch ein eigenes alldeutsches Programm durchsetzen zu können. Er lancierte im Sommer 1899 eine Debatte über die Bildung einer niederländisch-deutsche Zollunion. Diese Idee war zwar auch schon im AA und bei der deutschen Marine zur Sprache gekommen, aber erst der ADV regte über Artikel in der deutschen Presse und in der Brüsseler Zeitung *Germania* (deren Eigentümer der Deutsche Theodor Reismann Grone war, ein führendes ADV-Mitglied) eine breite Diskussion an. Als sich die niederländische Presse zunächst nicht grundsätzlich

---

1 Frankreich war nicht mit den Vereinbarungen des Wiener Kongresses von 1814/15 zufrieden und versuchte, sie zu untergraben. Man störte sich an den Grenzfestlegungen und strebte u.a. nach einer Erweiterung des französischen Grundgebiets auf Kosten der Südniederlande. Dieser Revisionismus erreichte unter Napoleon III. seinen Höhepunkt und sein vorläufiges Ende.

dagegen aussprach, reagierten die meisten *Weltpolitiker* sehr enthusiastisch. Wilhelm II. wollte die Debatte stimulieren. Die Marine setzte zu diesem Zweck ihre Propagandaorgane in Deutschland ein. Generalkonsul Gillet plädierte beim AA für eine weitere Anregung dieser Diskussion. Als der Eifer, mit dem sich die deutsche Presse auf dieses Thema stürzte, nicht mehr zu übersehen war, schlug in den Niederlanden die Stimmung um. Daher versuchte die deutsche Regierung vom Frühjahr 1900 an, die Debatte in der deutschen Presse abzubrechen.[1]

Die ständige Wiederkehr der Debatten über eine deutsch-niederländische Zollunion sollte entscheidend zur schnellen Abkühlung der relativ unproblematischen Beziehung zwischen den Niederlanden und Deutschland nach der Jahrhundertwende beitragen. Aber auch andere Entwicklungen spielten dabei eine Rolle. Angesichts der steigenden internationalen Spannung ergriff viele Niederländer das Gefühl, es sei am besten, Abstand von Deutschland zu halten. Am deutlichsten formulierte das Königin Wilhelmina in einer Note, die sie im April 1905 dem Ministerpräsidenten Abraham Kuyper übersandte.[2] Wilhelmina trat in dieser Note für eine strikte Neutralitätspolitik ein und verwarf die Idee eines Bündnisses mit einer Großmacht, weil kein einziger Bündnispartner in der Lage sei, sowohl das europäische als auch das asiatische Grundgebiet des Königreichs wirksam zu schützen, und weil die Niederlande Gefahr liefen, an den großen Partner ihre Freiheit zu verlieren.

Ein anderer wichtiger Faktor, der die Beziehung seit 1903 nachteilig beeinflußte, war der preußische Plan, die Rheinzölle wieder einzuführen. Im Februar 1905 nahm das preußische Abgeordnetenhaus ein Gesetz an, das die Absicht sanktionierte, nach Fertigstellung des Rhein-Herne-Kanals Rheinzölle zu erheben. Dieser Plan stand im Widerspruch zum Mannheimer Vertrag (1868), in dem die Rheinanliegerstaaten vereinbart hatten, den Rheinverkehr nicht mit Zöllen zu belegen. In den Niederlanden fürchtete man, die Wiedereinführung der Rheinzölle werde den Rotterdamer Hafen schwer treffen. Möglicherweise würden die Deutschen die Zölle auch dazu mißbrauchen, die niederländische Politik unter Druck zu setzen. Aus deutschem Archivmaterial geht hervor, daß zumindest die erste Angst begründet war. Zugleich mit dem Vorhaben der Wiedereinführung von Rheinzöllen plante der deutsche Staat den Bau eines großen Kanals zur deutschen Hafenstadt Emden. Nach dessen Fertigstellung konnte man einen Großteil des Verkehrs im Rheinland mittels einer gezielten Tarifpolitik nach Emden dirigieren.

Daß sich die Beziehung problematischer gestaltete, zeigte sich unter anderem an dem mißlungenen deutschen Flottenbesuch im Sommer 1904 und im Verlauf des niederländischen Wahlkampfs im Sommer 1905, in dem der bloße Eindruck, der Führer der antirevolutionären Partei A. Kuyper sei prodeutsch eingestellt, den Liberalen ein wirksames Propagandamittel gegen ihn verschaffte. Aber am deutlichsten trat die größere Distanz beider Länder auf der Algeciras-Konferenz um die Jahreswende 1905/06 hervor. Deutschland rechnete auf dieser Konferenz mit der Unterstützung der Niederlande, die sich aber in der entscheidenden Phase unter dem Druck der französischen und britischen Delegation neutral verhielten. Die niederländische Haltung enttäuschte

---

1 Die Diskussion über eine deutsch-niederländische Zollunion flackerte jedoch von diesem Zeitpunkt an immer wieder auf: 1902 (u.a. durch E. von Halle, der einen Posten bei der deutschen Marine hatte und zu den Leitern des sog. Nachrichtenbüros gehörte), 1904-06 (der deutsch-niederländische Journalist L.W.F.J. Grapperhaus in der niederländischen Tageszeitung *De Telegraaf*) und 1911-14 (General F. Bernhardi mit seinem Bestseller *Deutschland und der nächste Krieg*).

2 C. Smit (red.), *Bescheiden, 1903-1907*, S. 465 ff.

Unterstaatssekretär Mühlberg im AA derart, daß er sich dem niederländischen Gesandten Gevers gegenüber in ungewöhnlich bitteren Worten äußerte.

In Deutschland machte der enttäuschende Verlauf der Algeciras-Konferenz breiten Kreisen der Bevölkerung erstmals bewußt, wie stark das Mißtrauen der Nachbarländer gegen das Kaiserreich geworden war. Man reagierte darauf ganz unterschiedlich. Die preußisch-deutsche Armee stellte sich immer mehr auf den Krieg gegen Frankreich (möglicherweise mit Unterstützung eines bescheidenen Kontingents britischer Truppen) und Rußland ein. Der Stabschef der preußischen Armee, Alfred von Schlieffen, begann im Sonner 1904 ein Konzept auszuarbeiten, das als sogenannter *Schlieffenplan* in die Geschichte eingehen sollte. Der Plan sah einen umfänglichen und schnellen Angriff auf Frankreichs über Belgien und die Niederlande vor. Helmuth von Moltke jr., der Schlieffen 1906 ablöste, vervollständigte dessen Plan. Moltke traf mit dänischen und schweizer Militärs Vereinbarungen über die Haltung ihrer Länder im Falle eines Krieges. Er erwog auch Absprachen mit den Niederlanden, die aber, soweit bekannt ist, nicht zustande gekommen sind. Stattdessen konzipierte Moltke eine schnelle Eroberung Lüttichs, so daß er den Durchzug der Truppen durch die Niederlande aus dem ursprünglichen Plan streichen konnte. Er wollte die Zahl der Feinde so gering wie möglich halten, hoffte aber auf die neutralen Niederlande als Durchfuhrland, um so einer eventuellen englischen Blockade begegnen zu können. Tirpitz, der den Kaiser und die Mehrheit des Reichstags hinter sich wußte, baute die Kriegsflotte weiter aus, obwohl es gute Gründe gab, die strategischen und taktischen Ausgangspunkte seiner Pläne zu überdenken. Das einzige, was er erreichte, war ein Wettrüsten mit Großbritannien, in dem es Deutschland nicht gelang, die Briten einzuholen.

Die Öffentlichkeit stellte den Kurs der deutschen Außenpolitik erneut zur Diskussion. Der Flottenverein forderte den Bau weiterer Schiffe. Der ADV revidierte seine Grundsätze ein weiteres Mal, distanzierte sich von der *Weltpolitik* und formulierte ausdrücklicher, daß erst Großdeutschland geschaffen werden müsse, bevor man zur Weltmacht werden könne. Gemäßigtere Vertreter der Weltpolitik wie Hans Delbrück und Paul Rohrbach unterstrichen in späteren Schriften, es sei Deutschland nicht um die Annexion europäischen Grundgebiets gegangen.

Das AA versuchte, die gestörte Beziehung zu den kleinen Nachbarländern durch eine Goodwill-Offensive zu verbessern. Im Bezug auf die Niederlande bestand diese Kampagne vor allem aus einem Besuch des Kaisers im Dezember 1907, der ganz im Zeichen des guten Einvernehmens zwischen beiden Ländern stand, und aus der Nordseekonvention vom April 1908. Daß die deutschen Bemühungen erfolglos blieben, lag einesteils an der bereits erwähnten Frage der Rheinzölle. Anderenteils belastete seit 1907 ein zweites bilaterales Problem, das Fehlen einer Grenze im Ems-Dollard-Gebiet, die Beziehungen zwischen den beiden Staaten. In diesem Gebiet hatte es nie einen beiderseitig anerkannten Grenzverlauf gegeben, und auch heute ist das nicht der Fall. Im 19. Jahrhundert war das Problem nie akut geworden, aber durch die Zunahme der internationalen Spannung nach der Jahrhundertwende lag besonders den Niederländern immer mehr an einer Grenzfestlegung. Im Falle eines Krieges hätte die fehlende Grenze die Niederlande in neutralitätsgefährdende Zwischenfälle verwickeln können. Auch wirtschaftliche Interessen (die Fischerei, der Hafen von Delfzijl) spielten in diesen Konflikt hinein. Die Niederlande schnitten die Frage 1910 offiziell bei der deutschen Regierung an. Auch auf deutscher Seite interessierte man sich seit einiger Zeit zunehmend für diese Grenzangelegenheit. Deutschland erhob aufgrund historischer Argumente Anspruch auf die gesamte Ems. Insbesondere die deutsche Marine forderte das gesamte Gebiet, weil es dann im Kriegszustand gut zu verteidigen wäre. Auch auf deutscher Seite wurden wirtschaftliche

Erwägungen berücksichtigt. Da der Hafen von Emden schnell an Bedeutung gewann, wurde eine Reglung des Grenzverlaufs wünschenswert. Weder die Unterhandlungen über die Grenze im Ems-Dollard-Gebiet noch die Auseinandersetzungen über die Einführung der Rheinzölle waren im Sommer 1914 zu einem Abschluß gekommen, was eine nicht zu unterschätzende Spannung zwischen den Niederlanden und Deutschland hervorrief, zumal die Presse beider Länder ausführlich auf die Konflikte einging.

Deutschland hielt auch nach 1906 am Konzept der *Weltpolitik* fest. Daß die deutsche Regierung nach wie vor an ihrem Plan festhielt, eine deutsche Einflußspäre auf dem europäischen Kontinent zu schaffen, demonstrieren beispielsweise die Debatten im Vorfeld der Nordseekonvention. Metternich, der deutsche Botschafter in London, schrieb Ende 1907, daß durch die Nordseekonvention zwar die Frage engerer Bande zwischen Deutschland und den Niederlanden aufgeschoben werde, daß aber der Vertrag kein Hindernis, sondern eher ein Stimulans für eine Annäherung beider Länder darstelle. Bülow teilte Metternichs Ansichten.[1] Da es sich dabei nicht um eine öffentliche Stellungnahme, sondern um einen Gedankenaustausch zwischen dem Botschafter und dem Reichskanzler handelte, der dem Kaiser nicht vorgelegt wurde, ist anzunehmen, daß diese Briefe die authentische Meinung des AA wiedergeben.

Bülows Nachfolger, der im Bereich der internationalen Politik relativ unerfahrene Theobald von Bethmann Hollweg, der 1909 Reichskanzler wurde, wünschte an der *Weltpolitik* festzuhalten. Zugleich war ihm bewußt, daß sich Deutschland international in einer schwierigen Lage befand. Daher gab er sich alle Mühe, die Beziehung zu Großbritannien zu verbessern. Das mißlang jedoch, und die internationale Lage blieb gespannt. Unter diesen Bedingungen hielten es die Niederlande für unerläßlich, ihre Neutralität nachdrücklich zu demonstrieren. Während der zweiten Marokkokrise im Sommer 1911 versetzte die niederländische Regierung die Armee in Bereitschaft und befestigte sowohl die Küstenanlagen als auch die Grenzposten. Daß es seinem Land mit der Verteidigung der Neutralität ernst war, führte der niederländische Kriegsminister Colijn vor, indem er dem britischen Militärattaché Bridges die Erlaubnis erteilte, mit dem Wagen an den diversen Grenzposten vorbeizufahren, um sich so persönlich von den niederländischen Maßnahmen zu überzeugen. In den letzten Vorkriegsjahren änderte sich an der Beziehung zwischen Deutschland und den Niederlanden kaum etwas. Radikale deutsche Nationalisten machten wiederum eifrig Propaganda für die enge Anbindung des kleinen Nachbarn ans eigene Reich, und in den Niederlanden reagierte man ablehnend auf dieses Ansinnen. Die deutsche Regierung enthielt sich der Stellungnahme, die natürlich ganz sinnlos gewesen wäre, und konzentrierte sich ganz und gar auf die bilateralen Fragen, die beide Länder betrafen. Das war der Stand der Dinge, als im August 1914 der erste Weltkrieg ausbrach.

5.

Im Epilog dieser Studie werden drei zusammenhängende Schlüsse über die deutsche Außenpolitik nach 1897 gezogen. Der erste bestätigt Fischers These, daß die *Kriegszielpolitik* die Fortsetzung der Vorkriegspolitik des Kaiserreichs war. Die *Kriegszielpolitik* tauchte im August 1914 nicht aus dem Nichts auf. Die deutsche Regierung strebte seit 1897 nach dem Status einer Weltmacht, der die Expansion erforderlich machte. In Deutschland kursierten seit den neunziger Jahren zahlreiche einschlägige Szenarios. Bethmann Hollweg konnte, wie viele andere, nach dem Ausbruch des Krieges auf diese Programme zurückgreifen, und so enthalten das *Septemberprogramm* und andere Pläne, die in der ersten

1 *GP*, Bd. 23-ii., S. 488 und 490.

Kriegsphase ausgearbeitet wurden, denn auch kaum einen neuen Gedanken. Nach wie vor strebte man nach einer Position, die der Großbritanniens, Rußlands und der USA gleichwertig war. Um dieses Ziel zu erreichen, war eine Machtexpansion in großem Maßstab notwendig - auf dem eruopäischen Kontinent und in Übersee. Die *Weltpolitik* und das *Septemberprogramm* implizierten eine einschneidende Verschiebung der internationalen Machtverhältnisse zugunsten Deutschlands. Keine einzige andere Großmacht hegte vor dem ersten Weltkrieg oder imVerlauf des Krieges Pläne mit so weitreichenden Konsequenzen wie die Einschränkung der britischen Seeherrschaft, der Beseitigung des Kräftegleichgewichts in Europa sowie der wirtschaftlichen Expansion einschließlich einer immensen Ausdehnung des Kolonialbesitzes.

Der zweite Schluß lautet, daß die *Weltpolitik* von den radikalen Programmen des ADV abzusetzen ist. Der ADV hatte ein großdeutsches Programm und strebte nach einer Vergrößerung des Reichs. Die *Weltpolitiker* dagegen wünschten keine Verlegung der Grenzen des Kaiserreichs, sondern die Schaffung einer deutschen Einflußsphäre in Europa. Es trifft zu, daß die *Weltpolitik* in der Praxis auch von den völkischen Nationalisten unterstützt wurde. Beide Parteien neigten aus taktischen Gründen dazu, die Gegensätze zu verschleiern, und den Zeitgenossen war nicht immer klar, welche Unterschiede es zwischen der Politik des ADV und der Regierung gab: im Allgemeinen hielten die Weltpolitiker Distanz zu den radikalen Hitzköpfen des ADV, erhoben aber keine prinzipiellen Einwände gegen sie, sondern zeigten eher ein wenig Sympathie für ihren »Idealismus«. Zwischen der deutschen Regierung und den radikalen Nationalisten kam es zu Reibungen, die von kurzfristigen Phasen der Zusammenarbeit unterbrochen wurden. Insofern war der ADV keine isolierte Gruppe, sondern eine Minderheit, die in der politischen Auseinandersetzung über die Außenpolitik ernst genommen wurde.

Die dritte Schlußfolgerung besagt, daß der Krieg für die *Weltpolitiker* die Ultima ratio war. Die *Weltpolitiker* traten um die Jahrhundertwende nicht für den Griff nach der Weltmacht ein, sondern es ging ihnen darum, allmählich - drängend und schiebend - auf den Status einer Weltmacht hinzuarbeiten. Sie waren bereit, Druck auszuüben, indem sie aufrüsteten, und wenn sich die Gelegenheit bot, wollten sie die anderen Mächte vor vollendete Tatsachen stellen oder ihnen Konzessionen aufzwingen, aber bei alledem wollten sie die große Konfrontation möglichst vermeiden. Die *Weltpolitik* war ein Langzeitprogramm. Das galt für den Bau der Kriegsflotte, für die Kontinentalpolitik und für die koloniale Expansion. Darin liegt ein weiterer wichtiger Unterschied zwischen der Regierungspolitik und den Ansichten der radikalen Lobby. Gruppierungen wie der ADV, der Wehrverein und der Flottenverein propagierten ständig, Deutschland müsse den Krieg riskieren, um den Status einer Weltmacht zu erringen. Der Regierung dagegen war bewußt, daß Deutschland durch seine zentrale Lage in Europa verwundbar war. Der siebenjährige Krieg hatte den deutschen Führern vor Augen geführt, daß sich ein regionaler Konflikt zu einem europäischen Krieg ausweiten konnte, bei dem sich der Staat im Zentrum -damals das Preußen Friedrichs des Großen - plötzlich einer mächtigen Koalition von Gegnern gegenübersah, die ihn an den Rand des Abgrunds trieben. Schließlich war insbesondere Bülow der Meinung, daß man die Position einer Weltmacht auch ohne Krieg erwerben könne. Er war und blieb davon überzeugt, daß die im Vergleich zur Umgebung schnellere Machtzunahme des Kaiserreichs die Nachbarländer letztendlich dazu zwingen würde, sich Deutschland anzunähern; sogar Frankreich werde sich gezwungen sehen, einen Modus vivendi mit Deutschland zu suchen.[1]

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, S. 328.

Diese drei Schlüsse bieten eine Erklärung für die deutsche Vorkriegspolitik gegenüber den Niederlanden. Deutschland strebte im Rahmen der *Weltpolitik* nach engeren Banden mit den Niederlanden, wollte aber auch umsichtig vorgehen. Die *Weltpolitiker* wollten die Niederlande nicht unnötig brüskieren. Das Kaiserreich sah für die Niederlande zwar nur den Rang eines Satellitenstaates vor, aber zugleich war ihm an einer dauerhaften und freundschaftlichen Beziehung gelegen, die vielleicht am besten als paternalistisch zu klassifizieren ist. Außerdem wollte Deutschland das bestehende Verhältnis nicht allzu sehr trüben, weil die Niederlande aufgrund ihrer wichtigen Seehäfen und großen Kolonien einen wertvollen Wirtschaftspartner darstellten. »Wir durften nicht erobern, sondern wir mußten gewinnen«, schrieb Tirpitz in seiner Autobiographie im Hinblick auf die kleinen nordwesteuropäischen Staaten.[1] Man hätte am liebsten gesehen, daß die Niederlande zur Einsicht kommen und sich ins Unvermeidliche - die Position eines Satellitenstaaten - fügen würden. Bülow präsentierte das Kaiserreich als uneigennützigen Schirmherrn der kleinen Nachbarländer. Ein typischer Ausdruck dieses Selbstverständnisses ist der Brief Wilhelm II. vom März 1900 an Königin Wilhelmina. Der Kaiser hält der Königin vor, welche Vorteile ein engeres Band zwischen beiden Ländern biete, indem er prophezeit, daß nach der Fertigstellung der deutschen Flotte »Oraniens und Brandenburgs Banner auf allen Wassern nebeneinander wehen«.[2] Wilhelm II. hat vermutlich nie ganz verstanden, warum diese Vision wenig Anklang bei den Niederländern fand.

1 A. von Tirpitz, *Erinnerungen*, S. 156.
2 C. Smit (red.), *Bescheiden, 1899-1903*, S. 48. GP, Bd. 15, S. 539.

Gebruikte afkortingen

AA	=	Auswärtiges Amt
AA-Bonn 1-A	=	Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Politische Abteilung
AA-Bonn SoS	=	Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Sonderreferat Schiffahrt
ADB	=	Allgemeine Deutsche Biographie
ADV	=	Alldeutscher Verband
ARA	=	Algemeen Rijksarchief, Den Haag
BA-Koblenz	=	Bundesarchiv Koblenz
BAM-Freiburg=	=	Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg
BGW	=	Bismarck Gesammelte Werke
BR	=	Bismarck Reden
BRT	=	Bruto registerton
DWN	=	Deutsche Wochenzeitung in den Niederlanden (vanaf 1905: Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande und Belgien)
DZA-Potsdam	=	Deutsches Zentralarchiv Potsdam
EK	=	Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz
GP	=	Grosse Politik
GPH	=	Die Geheime Papiere Friedrich von Holsteins
GStaPK-Berlin	=	Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin
HAL	=	Holland-Amerikalijn
HAPAG	=	Hamburg-Amerika Paketfahrt Aktiengesellschaft
HP	=	Botschafter Paul Graf von Hatzfeldt. Nachgelassene Papiere 1838-1901.
KNSM	=	Koninklijke Nederlandse Stoomvaart Maatschappij
KPM	=	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
NaPu	=	Nationalpolitische Publizistik
NDB	=	Neue Deutsche Biographie
NRT	=	Nederlands registerton
NZASM	=	Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Spoorweg Maatschappij
RMA	=	Reichsmarineamt
RWKS	=	Rheinisch Westfälisches Kohlensyndikat
SEG	=	Schultess Europäischer Geschichtskalender
SE-NRG	=	Stadtarchiv Essen, Nachlass Theodor Reismann Grone
SHV	=	Steenkolenhandelsvereniging
SIUD	=	Statistiek van den In-, Uit- en Doorvoer
StJb	=	Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich
StYb	=	Statesman's Yearbook

Bijlagen

BIJLAGE 1: STEENKOLENPRODUKTIE IN DUITSLAND, 1850-1913.

	1	2	3	4
1850	5.251	1.762	10.292	12.513
1860	13.555	4.635	27.967	29.134
1870	26.398	11.700	68.165	51.205
1880	46.974	22.463	102.481	78.803
1890	70.238	35.632	283.303	128.093
1891	73.716	37.586	313.730	139.045
1892	71.372	37.066	272.850	142.581
1893	73.852	38.975	248.525	146.739
1894	76.741	40.787	259.723	152.994
1895	79.169	41.287	274.540	155.050
1896	85.690	45.022	304.845	162.223
1897	91.055	48.44	340.323	176.452
1898	96.310	51.346	375.734	192.639
1899	101.640	55.177	423.225	207.152
1900	109.290	60.296	514.894	229.411
1901	108.539	59.160	518.615	246.899
1902	107.474	58.769	493.370	247.114
1903	116.638	65.583	543.716	259.684
1904	120.816	68.682	567.360	275.331
1905	121.207	66.906	562.681	273.982
1906	136.964	78.830	691.607	286.574
1907	143.017	82.394	785.306	311.353
1908	147.611	85.037	856.889	344.782
1909	148.723	85.084	847.130	349.821
1910	152.768	89.306	874.802	354.368
1911	160.751	93.612	914.186	361.926
1912	174.881	103.073	1131.814	375.125
1913	190.109	114.469	1354.485	411.519

Kolom 1 = Steenkolenproduktie Duitse Tolunie. (x 1000 ton).
Kolom 2 = Steenkolenproduktie Regierungsbezirke Münster, Arnsberg en Düsseldorf (= Roergebied) (x 1000 ton).
Kolom 3 = Waarde steenkolenproduktie in het Roergebied (x 1000 mark).
Kolom 4 = Aantal arbeiders werkzaam in de steenkolenmijnbouw in het Roergebied.
(Overgenomen uit: W. Fischer (Hrsg.) *Historische Statistik von Deutschland. Bd. VIII. Statistik der Bergbauproduktion Deutschlands* (St. Katharinen, 1989), p. 1, 16, 18 en 23)

BIJLAGE 2: NEDERLANDSE STEENKOLENMARKT 1880-1913.

	1	2	3	4	5
1880	2.987	76	—	—	2.441
1885	3.504	83	—	—	2.947
1890	3.790	110	—	—	3.045
1895	4.237	127	—	—	3.457
1900	5.315	320	109	5.206	3.682
1905	6.002	487	173	5.829	4.432
1910	7.565	1.305	384	7.181	5.342
1913	10.020	1.902	637	9.383	7.218

Alle cijfers x 1000 ton.
Kolom 1 = Steenkolenconsumptie in Nederland.
Kolom 2 = Steenkolenproduktie in Nederland.
Kolom 3 = Afzet Nederlandse steenkolen op de binnenlandse markt.
Kolom 4 = Afzet van buitenlandse steenkolen op de Nederlandse markt.
Kolom 5 = Afzet van Duitse steenkolen in Nederland.
(Overgenomen uit: A. de Graaf, p. 128 (1-4) en *StJb* (5))

BIJLAGE 3: DE DUITSE STEENKOLENEXPORT EN NEDERLAND, 1880-1913.

	1	2	3	4	5	6 (= 4-3)
1880	7.236	2.486	2.441	2.486	190	45
1885	8.956	3.088	2.947	3.088	146	141
1890	9.145	3.183	3.045	3.183	254	138
1895	10.361	4.340	3.457	3.591	354	134
1900*	15.276	5.211	3.682	3.785	1.080	103
1905	18.157	7.686	4.432	5.536	2.817	1.104
1910	24.257	11.981	5.342	7.792	4.295	2.450
1913	34.598	17.920	7.218	11.447	6.259	4.229

*1899 en 1900 waren jaren van steenkolenschaarste in Duitsland.
Alle cijfers x 1000 ton.
Kolom 1 = De totale Duitse steenkolenexport. Oostenrijk-Hongarije was de grootste buitenlandse afzetmarkt voor Duitse steenkolen. Tussen 1897 en 1913 groeide de export van bijna 5 tot meer dan 12 miljoen ton. Deze steenkolen waren afkomstig uit Silezië.
Kolom 2 = Export Duitse steenkolen via de Duits-Nederlandse grens: inclusief de rechtstreekse doorvoer via Nederland en de steenkolen bestemd voor de export vanuit Nederland. (Duitsland exporteerde 1913 5,7 miljoen ton steenkolen naar België. 4,6 miljoen ton werd via de Rijn en Nederland rechtstreeks naar Belgische havens verscheept.)
Kolom 3 = Export van Duitse steenkolen voor de Nederlandse markt.
Kolom 4 = Export van Duitse steenkolen bestemd voor de Nederlandse markt inclusief de Nederlandse doorvoerhandel.
Kolom 5 = Export van Steenkolen vanuit Nederland; exlcusief de directe doorvoer via Nederland. Deze export bestaat voornamelijk uit: export van Nederlandse steenkolen vanuit Limburg naar het buitenland (1,14 miljoen ton in 1913) en export van buitenlandse steenkolen overzee (4,04 miljoen ton in 1913). Tenslotte is er een restpost van voornamelijk Engelse steenkolen naar Duitsland.
Kolom 6 = Door de Nederlandse doorvoerhandel geëxporteerde Duitse steenkolen.
(Overgenomen uit: *StJb* (1 en 3), A. de Graaf, p. 128 (5), *SIUD* (2 en 4).)

BIJLAGE 4: DUITSE STAATSBURGERS IN NEDERLAND EN NEDERLANDSE STAATSBURGERS IN DUITSLAND, 1879-1910.

	1	2	3	4
1879	69	42	—	—
1885	—	—	435	49
1889	48	29	—	—
1890	—	—	509	56
1895	—	—	486	51
1899	53	32	—	—
1900	—	—	779	88
1905	—	—	1.029	101
1909	70	37,5	—	—
1910	—	—	1.260	144

Alle cijfers in duizenden.
Kolom 1 = Buitenlandse staatsburgers in Nederland.
Kolom 2 = Duitse staatsburgers in Nederland.
Kolom 3 = Buitenlandse staatsburgers in Duitsland. (Meer dan de helft steevast staatsburgers van Oostenrijk-Hongarije.)
Kolom 4 = Nederlandse staatsburgers in Duitsland.
(Overgenomen uit: *StYb*, 1890-1914.)

BIJLAGE 5: HAVENVERKEER IN DE BELANGRIJKSTE HAVENS IN DUITSLAND, NEDERLAND EN BELGIË, 1850-1913.

	Hamburg	Bremen	Emden	A'dam	R'dam	Antwerpen
1850	558	234	—	230	346	209
1860	948	568	—	271	593	478
1870	1.390	660	—	270	1.026	1.193
1880	2.767	1.169	—	713	1.682	2.681
1890	5.203	1.734	—	991	2.918	3.943
1895	6.256	2.183	—	1.282	4.177	4.693
1900	8.041	2.353	162	1.813	6.589	5.885
1905	10.382	3.350	471	2.066	8.339	9.847
1910	12.657	4.130	1.151	2.586	10.659	11.073
1913	14.185	4.590	1.487	3.171	12.786	12.379

Cijfers x 1000 NRT.
(Samengesteld op basis van: *De Economist*, 1901. p. 410. *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en fabrieken te Rotterdam*, 1914. De grootste haven aan de Noordzee was Londen met een scheepsverkeer van ongeveer 20 miljoen NRT in 1913. Twee opmerkingen over de cijfers. De cijfers uit *De Economist* zijn overgenomen uit een Belgische bron. Daar is een fout ingeslopen, omdat de cijfers uit Amsterdam (in BRT) niet zijn gecorrigeerd. In het *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en fabrieken te Rotterdam* wordt het cijfer van Amsterdam met 0,668 vermenigvuldigd om een vergelijkbare uitkomst in NRT te krijgen. Dat is in deze tabel ook gebeurd. Het cijfer voor Antwerpen was tot stand gekomen door een andere methode van rekenen. Volgens het *Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam* zou men 10-15% moeten aftrekken om het vergelijkbaar te maken met de cijfers van de andere havens. In deze tabel is 12,5% afgetrokken.)

BIJLAGE 6: ZETELVERDELING IN DE RIJKSDAG, 1890-1918.

periode	1890-1893	1893-1898	1898-1903	1903-1906	1907-1912	1912-1918
SPD	35	44	56	81	43	110
Linksliberalen	76	48	49	36	49	42
NLP	42	53	46	51	54	45
	(2)	(10)	(26)	(15)	(16)	(12)
Zentrum	106	96	102	100	105	91
Nat. Minderheden	38	35	34	32	29	33
Freikonservative	20	28	23	21	24	14
	(7)	(7)	(6)	(5)	(6)	(3)
Konservative	73	72	56	54	60	43
	(7)	(6)	(8)	(6)	(7)	(5)
Rechtsradicalen	5	16	13	11	16	3
Overigen	2	5	18	11	17	16
Totaal	397	397	397	397	397	397
Totaal ADV	(19)	(27)	(45)	(35)	(41)	(23)

SPD = Sozialdemokratische Partei Deutschland. NLP = Nationalliberale Partei. Zentrum = katholieke partij. Nationale Minderheden = Polen, Denen, afgevaardigden uit Elzas-Lotharingen, Hannoveranen. Deze partijen zochten veelal aansluiting bij het Zentrum. Freikonservative Partei; ook wel Reichspartei. Rechtsradicalen = de Christlichsoziale Partei van Stoecker en antisemieten.
De cijfers tussen haakjes geven het aantal afgevaardigden aan, dat lid was van de *ADV*.
(Samengesteld met behulp van: *Fragen an die Deutsche Geschichte* (Bonn, 1981): Bijlage. K. Schilling, *Beiträge zu einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der wilhelminischen Aera, 1890-1909* (Köln, 1968), p. 524.)

BIJLAGE 7: DUITSE HANDEL MET NEDERLANDS-INDIË, 1890-1913.

	1	2	3	4
1890	254	11	279,8	22,9
1897	288	15,3	333,5	67,3
1905	346,8	30,2	489,9	118,9
1913	781,9	98,6	1084,0	227,6

alle cijfers in miljoenen marken.
kolom 1 = Totale import Nederlands-Indië.
kolom 2 = Import in Nederlands-Indië vanuit Duitsland.
kolom 3 = Totale export Nederlands-Indië.
kolom 4 = Export vanuit Nederlands-Indië naar Duitsland.
(overgenomen uit: *The StYb* (1 en 3) en *StJb* (2 en 4).) Deze cijfers zijn met de nodige voorzichtigheid te hanteren. Zie daarvoor paragraaf 5.3.)

BIJLAGE 8: MILITAIRE UITGAVEN VAN DUITSLAND, NEDERLAND, FRANKRIJK EN GROOT-BRITTANNIË 1890-1913.

	1	2	3	4	5	6	7	8
1890	719,5	71,8	791,3	34,9	23,6	58,5	575,3	297,5
1894	517,8	78,4	596,2	37,6	26,3	63,9	515,7	354,7
1898	608,2	121,9	730,1	38,1	26,3	64,4	518,3	485,8
1902	669,1	217,4	886,5	40,1	28,1	68,2	579,4	638,6
1906	742,5	265,4	907,9	47,2	29,0	76,2	582,1	651,1
1910	806,9	402,1	1209,0	48,4	33,9	82,3	712,4	829,5
1913	1476,1	480,3	1956,4	56,8	34,4	91,2	796,4	997,2

Alle cijfers in miljoenen marken.
kolom 1 = Uitgaven voor het Duitse leger.
kolom 2 = Uitgaven voor de Duitse marine.
kolom 3 = Som van 1 + 2.
kolom 4 = Uitgaven voor het Nederlandse leger.
kolom 5 = Uitgaven voor de Nederlandse marine.
kolom 6 = Som van 4 + 5.
kolom 7 = Uitgaven voor het Franse leger.
kolom 8 = Uitgaven voor de Britse marine.

Ondanks het feit, dat een vergelijking moeilijk is, omdat de begrotingen verschillend kunnen zijn opgebouwd en bijvoorbeeld het prijspeil in Nederland wat lager was terwijl Groot-Brittannië met zijn beroepsleger een relatief dure krijgsmacht had, zijn toch een aantal globale conclusies mogelijk. De uitgaven voor leger en marine stegen in Duitsland abrupter en sneller dan in Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië. In 1913 waren de Duitse uitgaven per hoofd van de bevolking bijna tweemaal zo groot dan in Nederland. Duitsland had de grootste uitgaven voor het leger, maar Groot-Brittannië bleef op het gebied van de marine een voorsprong op Duitsland houden. In absolute cijfers stegen de Britse uitgaven meer stegen dan de Duitse uitgaven. (Samengesteld op basis van: *StJb* (1 en 2), W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd* (Den Haag, 1992), p. 480f. (4 en 5). en *StYb* (7 en 8).)

Archiefmateriaal

BUNDESARCHIV-POTSDAM. (BA-POTSDAM)[1]

1. Handelspolitische Abteilung des Auswärtigen Amtes. (09.01)

1.100-6	Wirtschaftliche Unternehmungen in Niederländisch Indien/Deutsche Beteiligung, 1907-1919.
1.791	Deutsche Unternehmungen in den Niederlanden, 1911-1915.
3.321	Frage eines Zollbündnisses mit Niederlande, Schweiz, usw., Dez. 1904-März 1915.
5.875-6	Handelsvertragsverhältnisse zu den Niederlanden, 1904-1915.
5.879-80	Jahreshandelsberichte Niederlande, 1907-1918.
7.556-7	Begründung einer Mitteleuropäischen Zollunion, 1878-1905.
8.801	Frage eines Zollbündnisses mit Niederlande, usw., 1899-1904.
8.840-4	Schiffahrtabgaben auf den natürlichen Wasserstrassen, 1898-1906.
9.869-70	Tarifwünsche bezüglich eines Handelsvertrages mit den Niederlanden, 1903-4.
9.872	Frage der Aufnahme der Niederlande in den Deutschen Zollverbund, Mai. 1898-April 1900.
17.727-9	Seemannsheime Amsterdam u. Rotterdam, 1891-1908.
17.812-4	Schiffahrtabgaben und Niederlande, 1908-13.
18.127	Jahresschiffahrtberichte Rotterdam. 1907-13.
18.973-8	Zolltarifentwurf in den Niederlanden, 1910-19.
53.400	Berichte über Amsterdam, Rotterdam und Dordrecht, 1890-1898.
53.401-3	Jahresberichte Konsulat Amsterdam, 1899-1906.

2. Rechtsabteilung des Auswärtigen Amtes. (09.01)

36.644-5	Emsgrenze 1916-19.
39.231	Holländische Schule Ruhrort.

3. Reichskolonialamt. (10.01)

2521-3	Grenze Neu-Guinea, 1902-1914.
9001-3	Niederlande und Kolonien, 1885-1906.

4. Reichsamt des Innern. (15.01)

4398	Handels- und Schiffahrtvertrag mit den Niederlanden, 1868-1896.
4401-4	Handelssachen, 1898-1914

5. Alldeutscher Verband. (61 VE.1)

9	Sitzung des geschäftsführenden Ausschusses 16. August 1895.
13	Sitzung des geschäftsführenden Ausschusses 12. Dezember 1897.

1 Tot 1990 het *Deutsches Zentralarchiv Potsdam (DZA-Potsdam)*. De archiefnummers zijn niet veranderd.

296	Kriegsziele
448	Theodor Reismann Grone, 1903-1933.

GEHEIME STAATSARCHIV. PREUSSISCHER KULTURBESITZ, BERLIN. (GSTAPK-BERLIN).[1]

1. Handelspolitische Abteilung des Auswärtigen Amtes. (III.HA)

5822	Schiffahrt auf dem Rhein, 1898-1914.
6441-5	Festsetzung der Grenze in der Emse, 1880-1915.

2. Zivilkabinet des Kaisers. (I. HA Rep. 89)

29.165-6	Rhein-Weser-Elbekanal, 1891-1918.
29.276-7	Dortmund-Emskanal, 1882-1917.

3. Gesandtschaft München (I. HA Rep. 81)

1963	Verhältnis der niederl. Regierung zur Krone.

4. Ministerium der öffentliche Arbeiten: Wasserbau. (I. HA Rep 93 B)

3844	Aufzeichnungen Gespräche Nürnberg, Januar-Februar 1907.

5. Hausarchiv Wilhelm II (BHP Rep 53 J)

Lit K nr 12-a	Kuyper an Wilhelm II, 25. Februar 1917.

6. Finanzministerium (I. HA Rep 151 1c)

10569/3	Schiffahrtabgaben 1891-1903.

BUNDESARCHIV-MILITÄRARCHIV FREIBURG. (BAM-FREIBURG)

1. Admiralität. (RM 1)

44	Die Einrichtung von Kohlenstationen im Ausland, 1877-1912.

2. Marinekabinet des Kaisers. (RM 2)

114	Vortrag des Kaisers an der Kriegsakademie, 8. Februar 1895.
384	Reise Ihrer Majestäten nach England und den Niederl., Dez. 1907.
1227	Niederl. Offiziere auf deutschen Schiffe, 1913.
1809/a+b	Rhein-See-Kanal.
1810	Reichskriegshäfen.
1834	Kolonien, 1890-1911.
1866	Blokkade Venezuela, 1902-3.
1983	Allgemeine Erwägungen betreffend die Beziehungen Deutschlands zu den Niederlanden, 1915-1918. Ganz Geheim.
1984	Diplomatische Verhandelungen mit Schweden, Dänemark u. Holland, 1. August-22. November 1914.

1 Tot 1990 het *Deutsches Zentralarchiv Merseburg (DZA-Merseburg)*. De archiefnummers zijn na de verhuizing naar Berlijn gewijzigd. Hier is de nieuwe nummering gebruikt..

3. Reichsmarineamt. (RM 3)

4181-2	Hafen und Werftanlagen in Emden.
4194	Die Anlegung von Kanälen, 1855-1907.
4195	Bau eines Schiffahrtskanals von Dortmund nach den Emshäfen.
4365-6	Die holländisch-deutsche Grenze in der Ems, 1909-August 1914.
9629-31	Unterstützung von Unternehmungen.
9675-6	Presseangelegenheiten, 1898-1900.
9707-8	Material Nachrichtenbüro.
10001-4	Nauticus Jahrbücher, 1898-1902.
11657	Handakten Heeringen, Pressesammlung 1897.
11659-61	Ibidem, 1897-99.
11665	Ibidem, 1898.

4. Admiralstab. (RM 5)

1016	Emsgrenze, 1891-1914.
1277	Kriegsmarine Hollands, 1885-1919.
1285	Handelsflotte Hollands, 1886-1919.
1289	Küstenverteidigung Hollands, 1901-1918.
1294	Holland militärisches, 1895-1917.
1299	Wasser und Verkehrswege Hollands, 1889-1917.
1303	Holland politisches, 1905-1919.
1666-7	Angriffspläne gegen Holland und Belgien, 1885-1912.
5737-8	Holländ. Kolonien in Asien, 1907-1917.
5739	Holländ. Kolonien in Asien, 1902-1911.
5740	Holländ. Kolonien-Amerika.
5922	Stützpunktenfrage.
5954-6	Ueberseeische Stützpunkte, April 1898-Mai 1913.

5. Nachlass Friedrich Thimme. (NL 58)

43	Korrespondenz Grosse Politik.

ARCHIV DES AUSWÄRTIGEN AMTES, BONN. (AA-BONN)

1. Politische Abteilung (1A)

Preussen 1, nr 4dd. Kaiser Wilhelm II und das niederl. Königlich. Haus.
Deutschland 127, Bd 4.Gesandtschaft der Niederlande in Berlin.
Deutschland 138, Bd. 6, 14, 18-20. Die kaiserliche Marine.
Deutschland 138-Geheim, Bd. 2-3, 6. Die kaiserliche Marine.
Deutschland 167, Bd. 1-5. Kolonien und Flottenstützpunkte.
Deutschland 168, Bd. 3-4. Ausbau der Wasserstrassen.
Deutschland 168-Geheim, Bd. 4. Ausbau der Wasserstrassen.
Deutschland 169, Bd. 1-3. Der Alldeutsche Verband.
Deutschland 172-Geheim, Bd. 1. Zollgesetzgebung.
Niederlande 47, Bd. 12-16. Allgemeine Angelegenheiten, 1890-1914.
Niederlande 50, Bd. 5. Militärangelegenheiten.
Niederlande 53, Bd. 1. Niederl. Politiker.
Niederlande 58, Bd. 2. Presseangelegenheiten.
Niederlande 59, Bd. 1-4. Beziehungen zu Deutschland.
Niederländische Besitzungen in Asien 1, Bd. 2-13.
Belgien 63, Bd. 2-3. Die flämische Bewegung.
England 78-Geheim, Bd. 6, 22-24. Beziehungen zu Deutschland.

Grosses Hauptkwartier 7, Niederl. Neutralität.

2. Sonderreferat Schiffahrt.

460/1,	Bd. 10: Flussschiffahrt Ems, 1904-1926.
473/106	Bd. 10: Die Schiffbare Verbindung des Rheins mit der Weser und der Elbe.
474/119	Bd. 4: Schiffahrtsverhältnisse auf der Waal, 1911-1922.
474/131	Bd. 4: Rhein-Seeschiffahrt, 1893-1925.
482/142	Bd. 1: Rhein-Schelde-Kanal, 1904-1920.
482/145	Bd. 1-2: Der Rhein-Nordseekanal, 1909-1916.
697	Bd. 3: Schiffahrtgesellschaften in den Niederlanden, 1912-4.
709	Bd. 1: Deutsches Seemannsheim Amsterdam, 1910-1928.
721	Bd. 1: Schiffbau in den Niederlanden, 1913-1923.
734/461	Bd. 30-1-Geheim: Schiffahrtabgaben auf den natürlichen Wasserstrassen, 1912-3.
735/461	Bd. 5: Schiffahrtabgaben auf den natürlichen Wasserstrassen, 1914-16.
796/12	Bd. 1: Schiffahrtwesen in den asiatischen Kolonien der Niederlande.

3. Personalakten Carl von Schloezer, Freiherr Franz Egon von den Brincken, Paul Ernst von Körner, Friedrich von Pourtalès.

BUNDESARCHIV KOBLENZ. (BA-KOBLENZ)

1. Reichskanzlei. (R43-f)[1]

18-1	Niederlande 1909.
139-41	Ausnahmetarife.
457-8	Schiffahrt, Strassen, Kanäle.
597-8	Petroleumindustrie.
1536	Telegraphenabkommen.
1540	Kabelabkommen.
1988-92	Verkehrsabgaben.
2003-7	Mittellandkanal.
2254	Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein.
2261-2	Flottenvereine im Ausland.

2. Handelspolitische Abteilung des Auswärtigen Amtes. (R85)

656	Postverkehr mit den Niederlanden, 1903-1918.
739	Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft, 1907-1920.
749	Telegraphenverkehr mit den Niederlanden u. Niederl. Indien.
792	Drahtlose Funken; Niederlande, 1907-1918.
794	Drahtlose Funken; Niederl. Indien, 1907-1918.

3. Reichsschatzamt (R 2)

1654-5	Die deutsch-niederländische Handelsbeziehungen, 1880-1911.

1 Ik heb gebruik gemaakt van de microfilm-kopieën uit Koblenz. De originele stukken bevinden zich in het *BA-Potsdam.*

4. Nachlass Bernhard von Bülow (NL 16)

5. Nachlass Ernst Francke (NL 66)

6. Nachlass Oswald von Richtofen (NL 165)

7. Nachlass Phillip Zorn (NL 206)

STADTARCHIV ESSEN.

Nachlass Theodor Reismann Grone.

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, DEN HAAG. (ARA)

Collectie van Beuningen. (2.21.230)
Collectie Leyds. (2.21.105)
Collectie Savornin Lohman (2.21.148)

HISTORISCH DOCUMENTATIECENTRUM VOOR HET NEDERLANDS PROTESTANTISME, AMSTERDAM.

Archief Kuyper.

Gedrukte bronnen

-Adamthwaite, A. *The lost peace: international relations in Europe 1918-1939* (London, 1980).
-*Algemeen Handelsblad*, 1900-1905.
-*Alldeutscher Verband, Herausgegeben von der Hauptleitung, Zwanzig Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe* (Leipzig, 1910).
-Andreas, W. (Hrsg.), *Bismarck Gespräche* (Bremen, 1964), 3 Bde.
-Anton, G.K., *Ein Zollbündniss mit den Niederlanden* (Dresden, 1902).
-Arndt, E.M., *Holland en de Hollanders* (Leeuwarden, 1847).
-Arndt, E.M., *Raadgevingen aan het congres te Weenen* (Amsterdam, s.a., waarschijnlijk 1814).
-Arndt R. (Hrsg.), *Die Reden des Grafen von Caprivi* (Berlin, 1894).
-Bake, R.W.J.C., *Nederland en Duitschland* (Den Haag, 1867).
-Beer Poortugael, Jhr. J.C. den, *Nederland en Duitschland* (Den Haag, 1902).
-Beer Poortugael, Jhr. J.C. den, *Professor de Louter's 'Nationale Plicht' en een verbond tusschen Nederland en België* ('s Gravenhage, 1902).
-Behnen, M. (Hrsg.), *Quellen zur deutschen Aussenpolitik im Zeitalter des Imperialismus* (Darmstadt, 1977).
-Berghahn, V.R., Deist, W., *Kaiserliche Marine und Kriegsausbruch 1914; Neue Dokumente zur Juli-Krise*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1970), p. 37-59.
-Bernhardi, F., *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben* (Berlin, 1927).
-Bernhardi, F., *Deutschland und der nächste Krieg* (Stuttgart, Berlin, 1912).
-Bley, F., *Die Alldeutsche Bewegung und die Niederlande* (München, 1897).
-Blok, P.J., *Duitschland en Nederland*. In: *Onze Eeuw* (1905), p. 418-437.
-Blom, D. van, *Hernieuwd aanzoek om een Duitsch-Nederlandsch tolverbond*. In: *Tijdschrift voor economische geografie* (1913), p. 2-7 en 104.
-Böhm, W. (Hrsg.), *Fürst Bismarck als Redner; Vollständige Sammlung der parlamentarischen Reden Bismarcks* (Berlin-Stuttgart, s.a.), Bd. 3.
-Borght, R. van der, *Die wirtschaftliche Bedeutung der Rhein-Seeschiffahrt* (Köln, 1892).
-Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden* (Gorinchem, 1933).
-Bosscha, J., *De Duitsers en de Nederlanden voor den Munsterschen Vrede* (Den Haag, 1847).
-Bosscha, J., *Pruisen en Nederland* (Amsterdam, 1866).
-Brentano, L., *Mein Leben* (Jena, 1931).
-Bülow, B. von, *Denkwürdigkeiten* (Stuttgart, 1930), 4 Bde.
-Bunsen, Frau M. von, *An drei Gesandtschaften* (Berlin, 1910).
-Busz, H., *Die Deutsche Rheinmündung* (Münster, 1913).
-Chamberlain, H.S., *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (München, 1919), 2 Bde.
-Childers, E., *The riddle of the sands* (Ware, 1993).
-Cincinnatus, *De strijd der woorden* (Amsterdam, Rotterdam, 1917).
-Class, H., *Wider den Strom* (Leipzig, 1932).
-Cohn, G., *Neure Literatur über Schiffahrtabgaben*. In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich* (Leipzig, 1908)
-Colenbrander, H.T., *Tien jaren wereldgeschiedenis* ('s Gravenhage, 1915).
-Couperus, L., *Brieven van den nutteloozen toeschouwer* (Utrecht, Antwerpen, 1981).
-Curtis, G.W. (ed.), *The correspondence of John Lothrop Motley* (New-York, 1889), 2 vols.

-Curtius, F. (Hrsg.), *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst* (Stuttgart, Leipzig, 1906), 2 Bde.
-Dehn, P., *Kommende Weltwirtschaftspolitik* (Berlin, 1898).
-*Deutsch-französische Vereinbarung über strittige Fragen europäischer Geschichte*. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (1952), p. 288-299.
-*Deutsche Anti-Prell erei Zeitung*, 1900.
-*Deutsche Wochenzeitung in den Niederlanden*, 1894-1914.
-*Deutsche Zeitung in Amsterdam*, 1911-1912.
-Diener, H., *Karl Hampe (1869-1936) - Selbstdarstellung* (Heidelberg, 1969).
-Dülffer, J. (Hrsg.), *Bethmann Hollweg - Betrachtungen zum Weltkriege* (Essen, 1989).
-*De Economist*, 1878-1914.
-Erdmann, K.D. (Hrsg.), *Kurt Riezler: Tagebücher, Aufsätze, Dokumente* (Göttingen, 1972).
-Faber, K.G. (Hrsg.), *Nationalpolitische Publizistik Deutschlands von 1866 bis 1871* (Düsseldorf, 1963), 2 Bde.
-Fichte, J.G., *Der geschlossne Handelsstaat* (Wien, 1801).
-Fichte, J.G., *Reden an die deutsche Nation* (Berlin, 1808).
-Fischer, W. (Hrsg.), *Historische Statistik von Deutschland, Bd. VIII: Statistik der Bergbauproduktion Deutschlands* (St. Katharinen, 1989).
-Francke, E., *Zollpolitische Einigungsbestrebungen in Mitteleuropa während des letzten Jahrzehnts*. In: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, *Beiträge zur neuesten Handelspolitik Deutschlands* (Leipzig, 1900-1901), Bd. 1, p. 187-272.
-Fuchs, W.P. (Hrsg.), *Grossherzog Friedrich I von Baden und die Reichspolitik, 1871-1907* (Stuttgart, 1968-1980), 4 Bde.
-Geiss, I., *Julikrise und Kriegsausbruch 1914* (Hannover, 1963-4), 2 Bde.
-*De Gids*, 1890-1914.
-Görlitz, W. (Hrsg.), *Der Kaiser ... Aufzeichnungen des Chefs des Marinekabinetts Admiral Georg Alexander von Müller über die Aera Wilhelms II* (Göttingen, Berlin, Frankfurt, 1965).
-Goetz, W. (Hrsg.), *Briefe Wilhelm II an den Zaren* (Berlin, 1920).
-Groh, E., *Holland ein deutscher Bundesstaat?* (Berlin, 1912).
-Halle, E. von, *Volks- und Seewirtschaft* (Berlin, 1902), 2 Bde.
-*Handbuch für das Deutsche Reich*, 1899 (Berlin, 1899).
-*Handbuch über den königlichen preussischen Hof und Staat*, 1905, 1914 (Berlin, 1904, 1913).
-*Handelingen der Staten Generaal*, 1902-1905.
-Hasse, E., *Deutsche Weltpolitik* (München, 1897).
-Von einem Alldeutschen (= E. Hasse), *Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950* (Berlin, 1895).
-Hasse, E., *Weltpolitik, Imperialismus und Handelspolitik* (München, 1908).
-Heckscher, S., *Ein Zollbündniss mit den Niederlanden*. In: *Der Lotse* (1902), p. 50-54.
-Heine, H., *Deutschland; ein Wintermärchen* (Stuttgart, 1979).
-Helfferich, K., *Deutschlands Volkswohlstand, 1888-1913* (Berlin, 1914).
-Herzberg, A., Taaks, O., *Der Rhein-Nordseekanal* (Berlin, 1912).
-Hiller von Gärtringen, F. (Hrsg.), *Die Hassell-Tagebücher* (Berlin, 1988).
-Houten, S. van, *Staats- en strafrechtelijke opstellen* (Den Haag, 1897).
-*Jaarverslag van den Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam*, 1878-1914.
-Jäckh, E. (Hrsg.), *Kiderlen-Wächter; der Staatsmann und Mensch* (Berlin, Leipzig, 1924), 2 Bde.

-J.W.P.S., *Nederland en Duitschland* (Den Haag, s.a., waarschijnlijk 1916).
-Kielstra, E.R., *Duitsche Verkeerspolitiek en Nederlandsche belangen* (Leiden, 1909).
-Koechlin, E., Engelbronner, C.C.E. *Advies uitgebragt ter vergadering vanwege de Kamers van Koophandel en Fabrieken van Noordbrabant en Limburg* ('s Gravenhage, 1881).
-Kühlmann, R. von, *Erinnerungen* (Heidelberg, 1948).
-Kuyper, A., *De crisis in Zuid-Afrika* (Amsterdam, 1900).
-Kuyper, A, *Plancius-rede* (Amsterdam, 1884).
-Kuyper, A., *De positie van Nederland* (Kampen, 1917).
-*Von einem Deutschen* (= J. Langbehn), *Rembrandt als Erzieher* (Stuttgart, 1936).
-Lepsius, J., Mendelsohn Bartholdy, A., Thimme F. (Hrsg.), *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette von 1871 bis 1914* (Berlin, 1922-27), 40 Bde.
-Lettenbauer, J.A., *Morgen, Mittag und Abend* (Stuttgart und Berlin, 1927).
-Lexis, W., *Die Zukunft Hollands und seine Kolonien* In: *Münchener Allgemeine Zeitung*, 21. Februar 1900.
-Leyds, W.J., *Tweede verzameling correspondentie 1899-1900* ('s Gravenhage, 1930).
-List, F., *Das nationale System der politischen Oekonomie* (Jena, 1910).
-Longerich, P. *"Was ist des deutschen Vaterland?"* (München, 1990).
-Ludendorff, E. *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918* (Berlin, 1919).
-Mahan, A.T., *The influence of sea power upon history, 1660-1783* (London, 1918).
-Mann, H., *Der Untertan* (München, 1984).
-Massow, W. (Hrsg.), *Bernhard von Bülow, Reden* (Leipzig, 1910-1914), 4 Bde.
-Maurik, J. van, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam, s.a.).
-Meinecke, F., *Politische Schriften und Reden* (Darmstadt, 1958).
-Meinecke, F., *Strassburg - Berlin - Freiburg, 1901-1919* (Stuttgart, 1949).
-Meisner, H.O. (Hrsg.), *Alfred von Waldersee, Denkwürdigkeiten* (Stuttgart, 1922-3) 3 Bde.
-Moltke, E. von (*Hrsg.*), *Generaloberst Helmuth von Moltke, Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1877-1916* (Stuttgart, 1922), 3 Bde.
-Müller, K.A. von (Hrsg.), *Fürst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst; Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit* (Stuttgart-Berlin, 1931).
-Muller Fz., S. (red.), *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851)* (Haarlem, 1906).
-Multatuli, *Pruisen en Nederland.* In: *Verzamelde werken, deel tien* (Amsterdam, s.a.).
-Nietzsche, F., *Unzeitgemässe Betrachtungen* (Frankfurt a.M., 1981).
-n.n., *Nederland en de groote mogendheden* (Rotterdam, 1867).
-n.n., *Die Frage eines deutsch-niederländischen Postvereins* (Berlin, 1900-1).
-Nijland-Verwey, M., *Albert Verwey en Stefan George - De documenten van hun vriendschap* (Amsterdam, 1965).
-Osel, H., *Die Abgabenfreiheit auf den natürlichen Wasserstrassen* (München, 1902).
-Panhuys, C.E.W. van, *Mededeelingen over de haven van Emden in verband met het Dortmund-Eemskanaal* ('s Gravenhage, 1900).
-Peters, M., *Das Reichsgesetz betreffend den Ausbau von Wasserstrassen und die Erhebung von Schiffahrtabgaben vom 24. Dezember 1911* (Berlin, 1912).

-Peters, M., *Schiffahrtabgaben*. In: *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* (Leipzig, 1906-8), 3 Bde.
-Petersdorff, H. von, Thimme, F., u.A. (Hrsg.), *Otto von Bismarck, Die gesammelte Werke* (Berlin, 1924-1935).
-Pogge Strandmann, H. von (Hrsg.), *Walther Rathenau; Tagebuch, 1907-1922* (Düsseldorf, 1967).
-Poschinger, H. von (Hrsg.), *Aktenstücke zur Wirtschaftspolitik des Fürsten Bismarck* (Berlin, 1890), Bd. 1.
-*Preussische Jahrbücher*, 1890-1914.
-Quack, H.P.G., *Herinneringen* (Amsterdam, 1907), dl. 2.
-Radowitz, J.M. von, *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz* (Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1925), 2 Bde.
-Reismann Grone, Th., *Die deutschen Reichshäfen und das Zollbündniss mit den Niederlanden* (München, 1899).
-Reismann Grone, Th., Liebert, E., *Ueberseepolitik oder Festlandpolitik?* (München, 1905).
-Rich, N., Fisher M.H. (Hrsg.), *Die geheime Papiere Friedrich von Holsteins* (Göttingen, 1965-1963), 4 Bde.
-Röhl J.C.G. (Hrsg.), *Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz* (Boppard a.Rh., 1976-1983), 3 Bde.
-Rohrbach, P., *Deutschland unter den Weltvölkern* (1e druk Berlin, 1903 en 3e druk Berlin, 1911).
-Rosemeyer, J., *Der Rhein-Nordseekanal* (Köln, 1912).
-Rosen, F., *Aus einem diplomatischen Wanderleben* (Berlin, Leipzig, 1931-2), Bd. 1-2 (Wiesbaden, 1959), Bd. 3.
-Rullmann, J.C., *Kuyper-Bibliografie* (Kampen, 1940), 3 dln.
-Sartorius von Waltershausen, A., *Ein deutsch-niederländischer Zollverein*. In: *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* (1900), p. 494-518.
-Schäfer, D., *Mein Leben* (Berlin u. Leipzig, 1926).
-Schieder, Th. (Hrsg.), *Friedrich Naumann -Werke* (Köln und Opladen, 1964), Bd. 4 , 5.
-Schilthuis, U.G., *De Nederlandsche transito-handel in verband met het Dortmund-Eemskanaal en de uitbreiding der havens te Emden en Delfzijl* (Groningen, 1902).
-Schloezer, C. von, *Das Schuyleburch'sche Haus* (Berlin, 1906).
-Schmoller, G. von u.A. (Hrsg.), *Handels- und Machtpolitik* (Stuttgart, 1900), 2 Bde.
-Schmoller, G. von, *Zwanzig Jahre deutscher Politik, 1897-1917* (München & Leipzig, 1920).
-Schoen, W. von, *Erlebtes* (Stuttgart, Berlin, 1921).
-*Schulthess europäischer Geschichtskalender*, 1871-1914 en 1919.
-Schwabe, Kl. Reichardt R. (Hrsg.), *Gerhard Ritter - Ein politischer Historiker in seinen Briefen* (Boppard a.Rh., 1984).
-Smit, C. (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1899-1919* (Den Haag, 1957-1973), 8 dln. *Rijksgeschiedkundige Publikatiën* 100, 102, 106, 109 en 128.
-Sösemann, B. (Hrsg.), *Theodor Wolff: Tagebücher 1914-1919* (Boppard a. Rhein, 1984), 2 Bd.
-*The Statesman's Year-book*, 1890-1914.
-*Statistiek van den in-, uit- en doorvoer*, 1890-1914.
-*Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich* (Berlin, 1890-1914).
-Stein, A., *Es war alles ganz anders* (Frankfurt a.M., 1922).

-Stürmer M. (Hrsg.), *Bismarck und die preussisch-deutsche Politik, 1871-1890* (München, 1970).
-Tannenberg, O.R., *Grossdeutschland, die Arbeit des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1911).
-Thimme, F. (Hrsg.), *Bethmann Hollweg, Kriegsreden* (Stuttgart, 1919).
-Thorbecke, J.R., *Onze betrekking tot Duitschland.* In: *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen, 1980).
-Tindal, H., *Nederland in gevaar. Geen sensatieroman, maar werkelijkheid* (Amsterdam, 1889).
-Tirpitz, A. von, *Erinnerungen* (Leipzig, 1920).
-Treitschke, H. von, *Briefe* (Leipzig, 1913), 3 Bde.
-Treitschke, H. von, *Historische und politische Aufsätze* (Leipzig, 1870), Bd. 2, p. 495-634.
-Treitschke, H. von, *Politik* (Leipzig, 1899), 2 Bde.
-Treitschke, H. von, *Zehn Jahre deutscher Kämpfe, 1865-1874* (Berlin, 1874).
-Ulrich, F., *Preussische Verkehrspolitik und Staatsfinanzen* (Berlin, 1909).
-Ulrich, F., *Staffeltarife und Wasserstrassen* (Leipzig, 1894).
-Valentini, R. von, *Kaiser und Kabinettschef* (Oldenburg, 1931).
-Valk, J.P. de, Faassen, M. van, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918* ('s Gravenhage, 1993).
-*Verslag over den toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam*, 1878-1914.
-*Der Vertrag von Versailles* (Frankfurt a.M., Berlin, 1988).
-Vierhaus, R. (Hrsg.), *Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg* (Göttingen, 1960).
-Vries, Joh. de (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954* (Groningen, 1970), dl. 1.
-Wahl, K., *Die Entwicklung der holländischen Handelsschiffahrt im 19. Jahrhundert.* In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich* (Leipzig, 1900), p. 119-139.
-Weber, M., *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen, 1971).
-Wienbarg, L., *Holland in den Jahren 1831 und 1832* (Frankfurt a.M., 1973), 2 Bde.
-Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten, 1878-1918* (Leipzig, 1922).
-Wilhelmina, *Eenzaam, maar niet alleen* (Amsterdam, 1959).
-Wirminghaus, A., *Der Rhein-Nordseekanal vom verkehrspolitischen Standpunkt* (Köln, 1913).
-Wirminghaus, A., *Das Verhältnis der Niederlande zur deutschen Schiffahrtabgabenpolitik* (Köln, 1909).
-Woltring, J. (red.); *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1871-1898* (Den Haag, 1962-1972), (6 dln.). *Rijksgeschiedkundige Publikatiën* 107, 118, 122, 126, 132 en 138.

Literatuur[1]

-Aerts, R., *De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw*. In: *Comenius* (1990), p. 236-255.

*Albertini, L., *The origins of the war of 1914* (London, 1965), 3. vols.

-Anderson, P.R., *The background of anti-english feeling in Germany, 1890-1902* (Washington D.C., 1939).

-Baack, L.J., *Christian Bernstorff and Prussia* (New Brunswick (N.J.), 1980).

-Baasch, E., *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (Jena, 1927).

-Bacmeister, W., *Emil Kirdorf, Der Mann, sein Werk* (Essen, 1936).

*Bade, K.J., *Fiedrich Fabri und der Imperialismus der Bismarckzeit* (Freiburg i.B., 1975).

*Bade, K.J., *Preussengänger und Abwehrpolitik*. In: *Archiv für Sozialgeschichte* (1984), p. 91-162.

-Baks, J., *De Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet in Zuidoost-Borneo, 1903-1913*. In: A.H.P. Clemens, J.Th. Lindblad, *Het belang van de buitengewesten, 1870-1942* (Amsterdam, 1989), p. 123-146.

*Barkin, K.D., *The controversy over German industrialisation* (Chicago, 1970).

-Bas, W.G. de (red.), *Vijfentwintig jaar geschiedenis van Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeeringsfeest van hare majesteit koningin Wilhelmina* (Amsterdam, 1923).

-Bergengrün, A, *David Hansemann* (Berlin, 1901).

-Berghahn, V., *Der Tirpitzplan* (Düsseldorf, 1971).

-Berghahn, V., *Zu den Zielen des deutschen Flottenbaus unter Wilhelm II*. In: *Historische Zeitschrift* (1970), p. 34-100.

-Berghuis, W.H., *Ontstaan en ontwikkeling van de Nederlandse beleggingsfondsen* (Assen, 1967).

-Beunders, H.J.G., Selier, H.H., *Argwaan en profijt* (Amsterdam, 1983).

-Bissing, W.M. Frhr. von, *Verkehrspolitik, eine Einführung* (Berlin, 1956).

-Blaas, P.B.M., *Gerretson en Geyl: de doolweg der Grootnederlandse gedachte*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1984), p. 37-51.

-Blaas, P.B.M., *Nederlandse geschiedschrijving na 1945*. In: W.W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld* (Utrecht, Antwerpen, 1983), p. 9-47.

-Blaas, P.B.M., *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving*. In: *Theoretische Geschiedenis* (1982), p. 271-303.

*Bläsing, J.F.E., *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851* (Leiden, 1973).

-Bläsing, J.F.E., *Niederländer und Deutsche über sich und den Nachbarn* (Bad Honnef a. Rhein, 1981).

-Blink, H., *A General view of the Netherlands, VIII: Trade* (The Hague, 1915).

-Bock, C.V., *Deutsche erfahren Holland, 1725-1925* (Den Haag, 1956).

-Böhm, E., *Ueberseehandel und Flottenbau* (Düsseldorf, 1972).

-Böhme, H., *Big business pressure groups and Bismarck's turn to protectionism, 1873-1879*. In: *The Historical Journal* (1967), p. 218-236.

-Böhme, H., *Deutschlands Weg zur Grossmacht* (Köln-Berlin, 1966).

-Böhme, H., *Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des deutschen Imperialismus*. In: W.J. Mommsen (Hrsg.), *Der moderne Imperialismus* (Stuttgart, 1971), p. 31-59.

1 In deze lijst worden de uitgaves genoemd die zijn gebruikt. in de tekst. Bibliografische informatie, indien van belang, is verwerkt in de voetnoten. De titels die zijn gemarkeerd met een asterisk waren voor deze studie van bijzonder belang.

-Boer, M.G. de, *Geschiedenis der Amsterdamsche Stoomvaart* (Amsterdam, 1921-2), 2 dln.
-Boer, M.G. de, *De Holland-Amerikalijn* (Rotterdam, 1923).
-Boldt, H., *Deutscher Konstitutionalismus und Bismarkreich*. In: M. Stürmer (Hrsg.), *Das kaiserliche Deutschland* (Düsseldorf, 1977), p. 119-142.
-Bonjour, E., *Geschichte der schweizerischen Neutralität* (Basel, 1970), Band 1 und 2.
-Boogman, J.C. e.a. (red.), *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988).
*Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851* (Groningen-Djakarta, 1955), 2 dln.
-Boogman, J.C., *The Netherlands in the European Scene, 1813-1913*. In: G.A.M. Beekelaar e.a., *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1980), dl. 2, p. 55-70.
-Boogman, J.C., *Rondom 1848* (Bussum, 1978).
-Born, K.E., *Von der Reichsgründung bis zum Ersten Weltkrieg* (München, 1988).
-Bos, R.W.J.M., Brits-Nederlandse handel en scheepvaart, 1870-1914 (Wageningen, 1978).
-Bossenbroek, M., *Volk voor Indië* (Amsterdam, 1992).
-Brands, M.C., *Gerhard Ritter en de fuga van de Duitse geschiedenis*. In: *Theoretische Geschiedenis* (1985), p. 41-52.
-Brands, M.C., *Historisme als ideologie* (Assen, 1965).
-Brenninkmeyer, L., *Die Amsterdammer Effektenbörse* (Berlin, 1920).
-Broeke, W. van den, *Financiën en financiers van de Nederlandse spoorwegen, 1837-1890* (Zwolle, 1985).
-Brouwer, S., *De Amsterdamsche Bank, 1871-1946* (Amsterdam, 1946).
-Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht* ('s Gravenhage, 1961).
-Bünnemeijer, A., *Die deutsch-holländischen Handelsbeziehungen von der Jahrhundertwende bis 1924 unter besonderer Berücksichtigung einiger wichtigen Warenartikel und der Transportwege* (Köln, 1927).
-Campo, J.N.F.M. à, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij* (Hilversum, 1992).
-Carr, W., *Arms, autarky and agression* (London, 1972).
-Cecil, L., *Albert Ballin. Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918* (Princeton (N.J.), 1967).
-Cecil, L., *The German diplomatic service, 1871-1914* (Princeton (N.J.), 1976).
-Cecil, L., *Wilhelm II, Prince and Emperor, 1859-1900* (Chapel Hill (N.C.), 1989).
*Chickering, R., *We men who feel most German* (London, 1984).
-Chickering, R., *Der "Deutsche Wehrverein" und die Reform der deutschen Armee, 1912-1914*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1979), p. 7-33.
*Couwenbergh, P., *Te klein voor een conflict, te groot om op te geven* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Leiden, 1988).
-Craig, G., *Germany 1866-1945* (Oxford, 1978).
-Craig, G., *War, politics and diplomacy* (London, 1966).
-Dehio, L., *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert* (München, 1955).
-Deist W., *Flottenpropaganda und Flottenpolitik* (Stuttgart, 1976).
-Demandt, A. (Hrsg.), *Deutschlands Grenzen in der Geschichte* (München, 1990).
-Demeter, K., *Das Reichsarchiv* (Frankfurt a.M., 1969).
-Doedens, A., *Nederland en de Frans-Duitse oorlog* (Zeist, 1973).
-Dorpalen, A., *Heinrich von Treitschke* (New Haven, 1957).

-Düllfer, J. , *Regeln gegen den Krieg* (Frankfurt a.M., Berlin, Wien, 1987).
*Dunk, H.W. von der, *Der deutsche Vormärz und Belgien, 1830/48* (Wiesbaden, 1966).
-Dunk, H.W. von der, *Die Niederlande und die Reichsgründung*. In: Hofer, W. (Hrsg.), *Europa und die Einheit Deutschlands* (Köln, 1970), p. 83-117.
-Dunk, H.W. von der, *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente* (Wiesbaden, 1980).
-Eisfeld, C., *Das niederländische Bankwesen* (Den Haag, 1916), 2 Bde.
*Eley, G., *Reshaping the German right* (New Haven & London, 1980).
-Engelberg, E., *Bismarck* (Berlin, 1985 en 1990), 2 Bde.
-Erdmann, K.D., *Erster Weltkrieg* (München, 1985).
-Erdmann, K.D., *Zur Echtheit der Tagebücher Kurt Riezlers*. In: *Historische Zeitschrift* (1983), p. 371-402.
-Erpenbeck, M., *Emdens Entwicklung im Rahmen der europäischen Seeschiffahrt seit Bau des Dortmund-Emskanals* (Papenburg, 1928).
-Faber, K.G., *Realpolitik als Ideologie*. In: *Historische Zeitschrift* (1966), p. 1-45.
-Farley, J.D., *Government by procrastination: chancellor Hohenlohe and Kaiser Wilhelm II*. In: *Central European History* (1974) p. 159-183.
-Feis, H., *Europe; the world's banker, 1870-1914* (Ann Arbor (Mich.), London, 1980).
-Fenchel, D.L. (Hrsg.), *Die deutschen Schiffahrtsgesellschaften* (Hamburg, 1920).
-Fischer, F., *Bündniss der Eliten* (Düsseldorf, 1979).
*Fischer, F., *Griff nach der Weltmacht* (Düsseldorf, 1962).
*Fischer, F., *Krieg der Illusionen* (Düsseldorf, 1987).
-Fischer, F., *Twenty-five years later: looking back at the Fischer-controversy and its consequences*. In: *Central European History* (1988), p. 207-223.
-Fischer, W. (Hrsg.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Stuttgart, 1985), Bd. 5.
-Fokkema, J., *De buitenlandse politiek van Kuyper of Kuyper en de buitenlandse politiek?* In: *Antirevolutionaire Staatkunde* (1972), p. 289-300.
-Fortuin, J.A., *Nederland en het Schlieffenplan*. In: *Militaire spectator* (1980), p. 21-35.
-Foot, M.R.D., *Great Britain and Luxemburg 1867*. In: *English Historical Review* (1952), p. 352-379.
-French, D., *British strategy & war aims, 1914-1916* (London, 1987).
-Fricke, D. u.A. (Hrsg.), *Lexikon zur Parteiengeschichte, 1789-1945* (Leipzig, 1983-6), 4 Bde.
-Galema A. e.a. (ed.), *Images of the nation* (Amsterdam, 1993).
-Gall, L., *Bismarck, der weisse Revolutionär* (Frankfurt a.M., 1980).
-Gatzke, H.W., *Germany's drive to the west* (Baltimore, 1950).
-Geiss, I., *The outbreak of the First World War and the German war aims*. In: *Journal of Contemporary History* (1966), p. 75-91.
-Gerretson, F.C., *Geschiedenis van de Koninklijke* (Baarn, 1971), 5 dln.
-Gifford, P., Louis, W.R. (eds.), *Britain and Germany in Africa; imperial rivalry and colonial rule* (New Haven & London, 1967).
-Gollwitzer, H., *Geschichte des weltpolitischen Denkens* (Göttingen, 1972-1982) 2 Bde.
-Gosses, F., *Richard von Kühlmann en zijn tijd*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1951), p 55-122.
-Graaf, A. de, *De kolenvoorziening van Nederland* (Haarlem, 1943).
-Griffiths, R.T., *Achterlijk, achter of anders?* (Amsterdam, 1980).

-Griffiths, R.T., *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979).
-Gruner, W.D., *Die deutsche Frage* (München, 1985).
-Haak, J., *Rumoer over de Duitse "Kriegsziele" in Wereldoorlog* I. In *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1964), p. 307-316.
-Hallgarten, G.W.F., *Imperialismus vor 1914* (München, 1951).
-Hamel, J.A. van, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam, 1918).
-Hammann, O., *Der neue Kurs* (Berlin, 1918).
-Hampe, K., *Belgien und Holland vor dem Weltkrieg* (Gotha, 1918).
-Hansen, Th., *Hamburg und die zollpolitische Entwicklung Deutschlands im 19. Jahrhundert* (Hamburg, 1913).
-Hardach, K.W., *Die Bedeutung wirtschaftlicher Faktoren bei der Wiedereinführung der Eisen- und Getreidezölle in Deutschland 1879* (Berlin, 1967).
*Heerding, A., *Geschiedenis van de N.V. Philips Gloeilampenfabriek* ('s Gravenhage, 1980-7), 3 dln.
*Heinemann, U., *Die verdrängte Niederlage* (Göttingen, 1983).
-Hellwig, F., *Carl Freiherr von Stumm-Halberg* (Heidelberg-Saarbrücken, 1936).
-Herre, P. *Deutschland und die europäische Ordnung* (Berlin, 1941).
-Herre, P., *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges* (München, 1937).
-Herre, P. *Weltpolitik und Weltkatastrophe* (Berlin, 1916).
*Herwig, H.H., *Germany's vision of empire in Venezuela, 1871-1914* (Princeton (New Jersey), 1986).
-Herwig, H.H., *"Luxury" fleet* (London, 1980).
-Herzfeld, H., *Johannes von Miquel* (Detmold, 1938), 2 Bde.
-Hess, J.C., Schissler, H., *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande* (Frankfurt, 1988).
-Hildebrand, K., *Deutsche Aussenpolitik, 1871-1918* (München, 1989).
-Hiller von Gärtringen, F., *Fürst Bülows Denkwürdigkeiten; Untersuchungen zu ihrer Entstehungsgeschichte und Kritik* (Tübingen, 1956).
-Hillgruber, A., *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 1977).
-Hillgruber, A., *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege* (Göttingen, 1967).
-Hillgruber, A., *Die gescheiterte Grossmacht* (Düsseldorf, 1984).
-Hillgruber, A., *Zwischen Hegemonie und Weltmachtpolitik - Das Problem der Kontinuität von Bismarck bis Bethmann-Hollweg*. In: M. Stürmer (Hrsg.), *Das Kaiserliche Deutschland* (Düsseldorf, 1977), p. 187-207.
-Hobohm, M., *Die Alldeutsche Bewegung als politische Schuld und Gefahr* (s.l., 1916).
-Hobsbawm, E.J., *Industry and empire* (Harmondsworth, 1979).
*Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1780* (Cambridge, 1990).
-Hoffmann, W.G., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, Heidelberg, New York, 1965).
*Horn, H., *Der Kampf um den Bau des Mittellandkanals* (Köln/Opladen, 1964).
-Huizinga, J., *Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving*. In: J. Huizinga, *Verzamelde werken dl. 2* (Haarlem, 1948), p. 304-331.
-Huizinga, J., *Nederland's geestesmerk*. In: J. Huizinga, *Verzamelde werken dl. 7*, (Haarlem, 1950), p. 279-312.
*Jäger, W., *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland* (Göttingen, 1984).

-Japikse, N., *Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutschland in ihrer historischen Entwicklung* (Heidelberg, 1925).
-Jarausch, K., *The enigmatic chancellor* (New Haven and London, 1973).
-Jarausch, K., *The illusion of limited war: chancellor Bethmann Hollweg's calculated risk, july 1914*. In: *Central European History* (1969), p. 48-76.
-Jarausch, K., *Revising German history: Bethmann-Hollweg revisited*. In: *Central European History* (1988), p. 224-243.
-Joll, J., *The origins of the First World War* (London, New York, 1992).
-Jong, A.M. de, *De geschiedenis van de Nederlandsche Bank* (Haarlem, 1967), 5 dln.
-Jong, A.M. de, *Stimulerende synthese*. In: *De Economist* (1961), p. 593-602.
-Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie* (Assen, 1968).
*Jonge, J.A. de, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968).
-*Kamer van Koophandel en Fabrieken Rotterdam - 1803-1928* (Rotterdam, 1928).
-Kech, E., *Geschichte der deutschen Eisenbahnpolitik* (Leipzig, 1911).
-Kennedy, P.M., *The development of German naval operations plans against England, 1896-1914*. In: *English Historical Review* (1974), p. 48-74.
*Kennedy, P.M., *The rise of the Anglo-German antagonism, 1860-1914* (London, 1980).
-Kennedy, P.M., *Tirpitz and the second navy law of 1900: a strategical critique*. In: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* (1970), p. 33-57.
-Kennedy, P.M. (ed.), *The war plans of the great powers, 1880-1914* (London, 1980)
-Kitchen, M., *The political economy of Germany, 1800-1914* (Montreal, 1978).
-Klingenberg, E.M., *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze im Zusammenhang mit der Neuordnung des niederländisch-niederrheinischen Raumes, 1813-1815* (Leipzig, 1940).
-Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd, plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland, 1874-1914* (Den Haag, 1992).
-Kloos, U., *Niederlandbild und deutsche Germanistik 1800-1933* (Amsterdam, 1992).
-Koch, J.P.M., *De Duitse "Sonderweg"*. In: E. Jonker, M. van Rossem (red.), *Geschiedenis & Cultuur* ('s Gravenhage, 1990), p. 43-56.
-Kollmann, W. u.A. (Hrsg.), *Das Ruhrgebiet im Industriezeitalter* (Düsseldorf, 1990), 2 Bde.
*Koppen, C.A.J. van, *De Geuzen van de negentiende eeuw, Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Maarssen, 1992).
-Kossmann, E.F., *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile* (Den Haag, 1901).
*Kossmann, E.H., *The Low Countries, 1780-1940* (Oxford, 1978).
-Kraume, H.G., *Aussenpolitik 1848 - Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution* (Düsseldorf, 1979).
-Krieger, F., *Deutsch-dänische Beziehungen, 1901-1914* (Dissertation, Bonn, 1974)
-Kröll, U., *Die internationale Burenagitation* (Münster, 1973).
-Kruck, A., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes, 1890-1939* (Wiesbaden, 1954).
-Krüger, D., *Nationalökonomen im wilhelmischen Deutschland* (Göttingen, 1983).
-Krüger, P., *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985).

-Krziza, A., *Emden und der Dortmund-Emskanal unter besonderer Berücksichtigung ihrer Bedeutung für Import und Export im niederrheinisch-westfälischen Industriegebiet* (Jena, 1912).
-Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld, Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen, 1992).
*Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme* (Amsterdam, 1985).
*Lademacher, H., *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Geschichte* (Bonn, 1971).
-Lademacher, H., *Zwei ungleiche Nachbarn* (Darmstadt, 1990).
-Lahme, R., *Deutsche Aussenpolitik 1890-1894* (Göttingen, 1990).
-Langdon, J.W., *July 1914 - The long debate* (New York, Oxford, 1991).
-Langer, W.L., *The diplomacy of imperialism* (New-York, 1972).
-Langhorne, R., *Anglo-German negotations concerning the future of the Portuguese colonies, 1911-1914*. In: *The Historical Journal* (1973), p. 361-387.
-Langhorne, R., *The naval question in Anglo-German relations, 1912-1914*. In: *The Historical Journal* (1971), p. 359-370.
-Lauren, P.G., *Diplomats and bureaucrats* (Stanford (Cal.), 1976).
-Leeuw, A.S. de, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist, 1936).
-Lehmann M. (Hrsg.), *Verleger J.F. Lehmann - Lebensbild und Briefe - Ein Leben im Kampf um Deutschland* (München, 1935).
*Lerman, K.A., *The chancellor as courtier* (Cambridge, 1990).
-Leupolt, E.J., *Die Stellung der bedeutendsten politischen Zeitschriften Deutschlands zum neuen Kurs der deutschen Aussenpolitik bis zum Rücktritt Bülows (14. Juli, 1909)* (Leipzig, 1932).
-Lieven, D.C.B., *Russia and the origins of the First World War* (London, 1983).
-Lindblad, J.Th., Zanden, J.L. van, *De buitenlandse handel van Nederland, 1872-1913*. In: *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* (1989), p. 231-269.
-Lindberg, F., *Scandinavia in Great Power politics, 1905-1908* (Stockholm, 1958).
-Lindenlaub, D., *Richtungkämpfe im Verein für Sozialpolitik* (Wiesbaden, 1967), 2 Bde.
-Lotz, W., *Die Handelspolitik des deutschen Reiches unter Graf Caprivi und Fürst Hohenlohe*. In: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, *Beiträge zur neuesten Handelspolitik Deutschlands* (Leipzig, 1900-1), Bd. 3, p. 47-218.
*Lotz, W., *Die Ideen der deutschen Handelspolitik von 1860 bis 1891*. In: *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* (Leipzig, 1892), Bd. 50.
*Lotz, W., *Verkehrsentwicklung in Deutschland, 1800-1900* (Leipzig, 1910).
*Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee* (Gouda, 1984).
-Lucassen, J., Penninx, R., *Nieuwkomers, immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1550-1985* (Amsterdam, 1985).
*Maks, H., *Das Grossherzogtum Luxemburg im Kräftespiel der europäischen Politik, 1839-1872* (Amsterdam, 1991).
-Mann, G., *The history of Germany since 1789* (London, 1984).
-Mathissen, T., *The functions of small states in the strategies of the great powers* (Oslo, 1971).
-Meyer, A., *Der Zollverein und die deutsche Politik Bismarcks* (Frankfurt a.M., 1987).

*Meyer, G., *Das Eindringen des deutschen Kapitalismus in die niederländischen und britischen Kolonien in Südostasien von den Anfängen bis 1918* (Dissertation, Berlin-Ost, 1970).
*Meyer, H.C., *"Mitteleuropa" in German thought and action, 1815-1945* (Den Haag, 1955).
-Meyer, J., *Die Propaganda der deutschen Flottenbewegung* (Bern, 1967).
-Meyer, K., *Theodor Schiemann als politischer Publizist* (Frankfurt a.M., Hamburg, 1956).
-Melchior, R., *Der amerikanische Schiffahrtstrust*. In: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich* (Leipzig, 1903), p. 283-329.
-Mews, K., *Dr. Th. Reismann Grone. Ein Gedenkwort zum 100-jährigen Geburtstag Reismann Grones († 1949) am 30. September 1963*. In: *Essener Beiträge* (1963), p. 7-32.
-Michelis, A.A., *Niederländisch-Indien und die politischen, wirtschaftlichen und finanziellen Beziehungen Deutschlands zu Holland und sein Kolonien* (Dissertation, Frankfurt a.M., 1922).
-Miellet, R.L., *Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse detailhandel*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1987), p. 373-393.
-Mommsen, W.J., *Der autoritäre Nationalstaat* (Frankfurt a.M., 1990).
-Mommsen, W.J., *Der europäische Imperialismus* (Göttingen, 1979).
-Mommsen, W.J., *Grossmachtstellung und Weltpolitik* (Frankfurt a.M., Berlin, 1993).
-Mommsen, W.J., *Max Weber und die deutsche Politik, 1890-1920* (Tübingen, 1974).
-Moritz, A., *Das Problem des Präventivkrieges in der deutschen Politik während der Ersten Marokkokrise* (Bern, Frankfurt a.M., 1974).
-Moses, J.A., Kennedy, P.M. (eds.), *Germany in the Pacific and Far East, 1870-1914* (Queensland, 1977).
*Nichols, J.A., *Germany after Bismarck* (Cambridge (Mass.), 1958).
*Nipperdey, Th., *Deutsche Geschichte 1800-1866* (München, 1984).
-Nipperdey, Th., *Deutsche Geschichte 1866-1918 - Bd. 2: Machtstaat vor der Demokratie* (München, 1992).
-Nipperdey, Th., *Gesellschaft, Kultur, Theorie* (Göttingen, 1976).
-Nipperdey, Th., *Nachdenken über die deutsche Geschichte* (München, 1990).
-Nipperdey, Th., *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert*. In: *Historische Zeitschrift* (1968), p. 529-585.
-Nipperdey, Th., *Religion im Umbruch* (München, 1988).
*Nusteling, H.P.H., *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool. 1831-1914* (Amsterdam, 1974).
-Olthof, G.H.J.M., *Contemporaine geschiedbeoefening in Nederland tijdens het interbellum. Het Nederlandsch Comité tot onderzoek van de oorzaken van den Wereldoorlog*. In: *Theoretische Geschiedenis* (1983), p. 356-382.
-Oncken, E., *Pantherspring nach Agadir* (Düsseldorf, 1981).
-Overlack, A.F., *Die Ruhrkohlenschiffahrt auf dem Rhein* (Duisburg, 1934).
-Palmer, A., *The Kaiser* (London, 1978).
-Pentmann, J., *Die Zollunionsidee und ihre Wandlungen im Rahmen der wirtschaftspolitischen Ideen und der Wirtschaftspolitik des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart* (Jena, 1917).
-Petersdorff, H. von, *Friedrich von Motz* (Berlin, 1913), 2 Bde.

-Petri, F., *Deutschland und die Niederlande*. In: F. Petri, W. Jappe Alberts (Hrsg.), *Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung* (Groningen, 1962).
-Pflanze, O., *Bismarck and the development of Germany* (Princeton (N.J.), 1990), 3 vols.
-Plachetka, M.G., *Die Getreide-Autarkiepolitik Bismarcks und seiner Nachfolger im Reichskanzleramt* (Bonn, 1969).
-Platt, D.C.M., *Britain's investment overseas on the eve of the first world war* (Basingstoke and London, 1986).
-Pogge von Strandmann, H., *Staatsstreichpläne, Alldeutsche und Bethmann Hollweg*. In: H. Pogge von Strandmann, I. Geiss, *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen; Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkrieges* (Frankfurt a.M., 1965).
-Pollard, S., *British and world shipbuilding, 1890-1914. A study in comparative costs*. In: *Journal of Economic History* (1957), p. 426-444.
-Posthumus, N.W. Het internationale element in de handelspolitiek van Nederland (s.l., 1922).
*Raalte, E. van, *Staatshoofd en Ministers* (Zwolle, 1971).
*Raedts, C.E.P.M., *De opkomst, de ontwikkeling en de ondergang van de steenkoolmijnbouw in Limburg* (Assen, 1974).
-Rassow, P., *Schlieffen und Holstein*. In: *Historische Zeitschrift* (1952), p. 297-313).
-Réus, H. de, Endt, G.S., *Die Handelspolitik der Niederlande in den letzten Jahrzehnten*. In: *Die Handelspolitik der wichtigeren Kulturstaaten in den letzten Jahrzehnten* (Leipzig, 1892), p. 241-271.
-Rich, N., *Friedrich von Holstein* (Cambridge, 1965), 2 vols.
*Ritter, G., *Der Schlieffenplan, Kritik eines Mythos* (München, 1956).
-Röhl, J.C.G., *Admiral von Müller and the approach of the war*. In: *The Historical Journal* (1969), p. 651-673.
-Röhl, J.C.G., *Delusion or design?* (London, 1971).
*Röhl, J.C.G., *Germany without Bismarck* (Berkeley and Los Angeles, 1967).
-Röhl, J.C.G., *Kaiser, Hof und Staat*, (München, 1987).
*Röhl, J.C.G., Sombart, N. (Eds.), *Kaiser Wilhelm II. New interpretations* (Cambridge, 1982).
*Röhl, J.C.G. (Hrsg.), *Der Ort Kaiser Wilhelms II. in der deutschen Geschichte* (München, 1991).
-Rothwell, V.H., *British war aims and peace diplomacy 1914-1918* (Oxford, 1971).
-Sanahan, W.O., *German Protestants face the social question* (Notre Dame (Ind.), 1954).
-Sartorius von Waltershausen, A., *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815-1914* (Jena, 1923).
*Sas, N.C.F. van, *Onze natuurlijkste bondgenoot* (Groningen, 1985).
-Sas, N.C.F. van (red.), *De kracht van Nederland* (Haarlem, 1991).
-Sas, N.C.F. van, *Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1989), p. 471-495.
-Scheffer, H.J., *Henry Tindal, een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum, 1976).
-Schieder, W. (Hrsg.), *Erster Weltkrieg - Ursachen, Entstehung und Kriegsziele* (Köln, Berlin, 1969).
-Schiff, E., *Industrialization without national patents* (Princeton (New Jersey), 1971).

-Schilling, K., *Beiträge zur einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der wilhelmischen Aera, 1890-1909* (Köln, 1968).
-Schmidt, Kl.W., *Die Rheinisch-Westfälische Zeitung und ihr Verleger Reismann Grone*. In: *Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark* (Dortmund, 1974), p. 245-382.
-Schneider, M., Hemels, J., *De Nederlandse krant, 1818-1978* (Baarn, 1979).
-Schonewille, P., *Werken over de grens* (Assen, 1993)
-Schöffer, I., *Het nationaalsocialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnhem-Amsterdam, 1956).
*Schöllgen, G., *Escape into war?* (Oxford, New York, München, 1990).
-Schöllgen, G., *Die Macht in der Mite Europas* (München, 1992).
-Schroeder, P.W., *World War I as a Galloping Gertie: a Reply to Joachim Remak*. In *The Journal of Modern History* (1972), p. 319-345.
-Schüddekopf, O.E., *Die Stützpunktenpolitik des Deutschen Reiches von 1890 bis 1914* (Berlin, 1941).
-Schwabe, Kl. (Hrsg.), *Das diplomatische Korps, 1871-1945* (Boppard a.Rh., 1985).
-Sheehan, J.J., *German History - 1770-1866* (Oxford, 1989).
-Sheehan, J.J., *German Liberalism in the nineteenth century* (Chicago, 1978).
-Smit, C., *Hoogtij der neutraliteitspolitiek* (Leiden, 1959).
*Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog, 1899-1918* (Groningen, 1971-73), 3 dln.
-Smith, W.D., *The ideological origins of Nazi-imperialism* (New-York-Oxford, 1986).
-Sneller, Z.W., *Geschiedenis van den steenkolenhandel van Rotterdam* (Groningen-Batavia, 1946).
-Sösemann, B., *Die Tagebücher Riezlers*. In: *Historische Zeitschrift* (1983), p. 371-402.
-Stegmann, D., *Die Erben Bismarcks, Parteien und Verbände in der Spätphase des Wilhelminischen Deutschlands* (Köln, Berlin, 1970).
-Steinberg, J., *The Copenhagen Complex*. In: *Journal of contemporary History* (1966), p. 23-46.
-Steinberg, J., *A German plan for the invasion of Holland and Belgium, 1897*. In: *The Historical Journal* (1963), p. 107-119.
-Stern, F., *The failure of illiberalism* (New York, 1972).
*Stern, F., *Gold and Iron* (New York, 1977).
-Stern, F., *The politics of cultural despair* (Los Angeles, 1974).
-Stevenson, D., *French war aims against germany 1914-1919* (Oxford, 1982).
-Stingl, W., *Der ferne Osten in der deutschen Politik vor dem Ersten Weltkrieg, 1902-1914* (Dissertation, Frankfurt a.M., 1978).
-Stubmann, P., *Holland und sein deutsches Hinterland* (Jena, 1901).
-Stürmer, M., *Dissonanzen des Fortschritts* (München, 1986).
-Stürmer, M., *Die Grenzen der Macht* (Berlin, 1990).
-Taal, G., *Fritz Fischer*. In: A.H. Huussen e.a. (red.), *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht, Antwerpen, 1981), p. 246-264.
-Tamse, C.A. (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn, 1990).
-Tamse, C.A. (red.), *Koningin Wilhelmina* (Alphen aan den Rijn, 1981).
*Tamse, C.A., *Nederland en België in Europa (1859-1871)* (Den Haag, 1973).
-Thimme, A.., Hans Delbrück als Kritiker der wilhelminischen Epoche (Düsseldorf, 1955).
-Thimme, F., *Front wider Bülow. Staatsmänner, Diplomaten und Forscher zu seinen Denkwürdigkeiten* (München, 1931).

-Trausch, G., *Deutschland und Luxemburg vom Wiener Kongress bis zum heutigen Tage. Die Geschichte einer Entfremdung*. In: J. Becker, A. Hillgruber (Hrsg.), *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1983), p. 185-220.
-Treitschke, H. von, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1919), Bd. 3.
-Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef* ('s Gravenhage, 1992).
-Velde, H. te, *Nederlands nationaal besef vanaf 1800*. In: T. Zwaan e.a. (red.), *Het Europees labyrint* (Amsterdam, 1991).
-Verburg, M.E., *Koningin Emma. Regentes van het koninkrijk* (Baarn, 1989).
-Vietsch, E. von, *Bethmann Hollweg - Staatsmann zwischen Macht und Ethos* (Boppard am Rhein, 1969).
-Vogel, B., *Deutsche Russlandpolitik.Das Scheitern der deutschen Weltpolitik unter Bülow, 1900-1906* (Düsseldorf, 1973).
-Voorhoeve, J.C.C., *Peace, profits and principles* (Den Haag, Boston, London, 1979).
*Vries, Joh. de, *De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1965), p. 23-48.
-Wanjon, D., *Geschiedenis van den Nederlandschen handel* (Haarlem, 1900).
-Watt, D.C., *The publication of British official documents*. In: Kooymans, K. e.a. (red.), *Bron en publicatie* ('s Gravenhage, 1985), p. 45-57.
-Wehler, H.U., *Das deutsche Kaiserreich* (Göttingen, 1988).
-Weigand, K.L., *Der Tabakbau in Niederländisch-Indien* (Jena, 1911).
*Weitowitz, R., *Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo von Caprivi 1890-1894* (Düsseldorf, 1978).
-Wels, C.B., *Aloofness & neutrality* (Utrecht, 1982).
-Wernecke, Kl., *Der Wille zur Weltgeltung* (Düsseldorf, 1970).
-Wiedenfeld, K., *Das Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* (Bonn, 1912).
-Wilson, M., Thompson, L. (ed.), *The Oxford history of South-Africa* (Oxford, 1975).
-Winkler, H.A., *Liberalismus und Antiliberalismus* (Göttingen, 1979).
-Winkler, H.A., *Vom linken zum rechten Nationalismus*. In: *Geschichte und Gesellschaft* (1978), p. 5-28.
*Winter P.J. van, *Onder Krugers Hollanders* (Amsterdam, 1937-8), 2 dln.
*Winzen, P., *Bülows Weltmachtkonzept* (Boppard a.Rh., 1977).
-Wiskemann, E., *Hamburg und die Welthandelspolitik* (Hamburg, 1929).
-Zanden, L.J. van, *The rise and decline of Holland's economy* (Manchester, New York, 1993).
-Zahn, E., *Regenten, rebellen en reformatoren* (Amsterdam, 1989).
-Zondergeld, R.G., *Separatismus und Regionalismus in den Niederlanden seit 1814*. In: J.P. Nautz, J.F.E. Bläsing (Hrsg.), *Staatliche Intervention und gesellschaftliche Freiheit* (Giessen, 1987), p. 7-30.
-Zwart, B.C.E., *De Kamer van Koophandel en Fabrieken in Amsterdam, 1811-1911* (Amsterdam, 1911).\

Register van namen

Personen van vorstelijke huize zijn onder hun voornaam opgenomen. Verwijzingen naar noten zijn cursief (met nummer van de noot in subschrift) en uitsluitend als er in de noten van of over deze personen informatie is te vinden.

Alberdingk Thijm, J.A. (Nederlands schrijver); 213
Albert I (Koning van België); 373
Albertini, L. (Italiaans historicus); 378
Alexander I (Tsaar van Rusland); 28
Alexandra (Koningin van Groot-Brittannië); *180*$_4$
Althof, F. (Ambtenaar op het Pruisische ministerie van Onderwijs); 241-242; *241*$_4$
Ammon, O. (Lid van de Rijksdag, conservatief, medisch antropoloog, lid van de *ADV* waar hij gold als rassenexpert); 228
Anschütz, A. (Duits hoogleraar recht); 56
Anton, G.K. (Duits hoogleraar *Staatswissenschaften* in Jena); 231-232; *231*$_2$; 371-372
Anton, K.H.O. (Duits consul-generaal in Batavia); 359
Arenberg, F. von (Duits katholiek politicus, vertrouweling van Bülow); *232*$_4$
Arendt, O. (Lid van de Rijksdag, conservatief, lid van de *ADV*); 192
Arjuna (zie Graevell)
Arminius (Vorst der Cherusken); 81
Arndt, E.M. (Duits nationalistisch publicist); 23; 27-29; 34; 37-39
Arndt, P. (Duits econoom en voorstander van een gematigde *Weltpolitik*); *387*$_1$
Arnim, H. von (Pruisisch gezant in Brussel); 33
Arnim-Muskau, H. von (Lid van de Rijksdag, conservatief, lid van de *ADV*); 192; 223; *223*$_2$; *224*$_5$; 244
Assendelft de Coningh, A.D. van (Nederlandse voorvechter van een tolunie tussen Nederland en Duitsland); *222*$_1$
Asser, T. (Nederlands volkenrechtsgeleerde, lid van de Raad van State); 287; 345; 347
Baasch, E. (Duits economisch historicus); *121*$_4$
Bachem, K. (Duits katholiek politicus); *232*$_4$
Bahlmann, B.M. (Katholiek politicus, lid van de Tweede Kamer, voorvechter van protectionisme); 163
Baie, E. (Belgisch journalist, die ijverde voor een Nederlands-Belgische alliantie); 305
Bairoch, P. (Zwitsers economisch historicus); 138
Bake, R.J.C.W. (Nederlands consul in Pruisen); 64-65; *64*$_3$
Bakhuizen van den Brinck, R.C. (Nederlands schrijver en archivaris); *34*$_1$; 213
Ballin, A. (Directeur van de rederij *HAPAG*); 13; 16; 152; *154*$_1$; 187; *200*$_2$; *232*$_4$; 233; 307; *307*$_2$; 314
Balthazar, J. (steenkolenhandelaar in Duisburg, lid van de directie van de *SHV*); 148
Bandel, E. (Duits beeldhouwer); 81
Barth, T. (Linksliberaal lid van de Rijksdag, voorvechter van vrijhandel); 130
Bary, A. de (Uit Duitsland afkomstige koopman in Antwerpen); 119; 218; *218*$_1$; 356
Bassermann, E. (Fractieleider en partijvoorzitter van de *NLP*, lid van de *ADV*); 192; *232*$_4$; 354
Baud, J.C. (Nederlands minister van Koloniën); 41
Beaufort, W.H. de (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 70; 181; 233; 235; 238-239; 246-247; 261; 288; 295; *304*$_3$; 345; 347; 349; *366*$_3$; *367*$_3$; 368; 382-383
Beck, L. (Stafchef van het *Reichsheer*, een van de leidende personen van het conservatieve verzet tegen Hitler); *390*$_4$
Beckerath, H. von (Rijksminister van financiën 1848-1849); 37
Beelaerts van Blokland, G.J.Th. (Antirevolutionair politicus, gezant van de Zuidafrikaanse republieken in Europa); *189*$_3$
Beer Poortugael, J.C. den (Nederlands luitenant-generaal, lid van de Raad van State); 227; 232; 345
Behnke, P. (Duits schout-bij-nacht); 377
Below-Schlattau, O. von (*Vortragender Rat* in het *AA*); 68
Bendemann, F. (Duits vice-admiraal, commandant van het Oostaziatisch eskader); 254-255
Benedetti, V. de (Frans ambassadeur in Berlijn); 50-51
Bennigsen, R. von (Duits liberaal politicus); 52
Berchem, M. von (Onderstaatssecretaris van het *AA*); 163-164
Berger, L.L.H. (Voorzitter van de Kamer van Koophandel van Venlo); 221
Bergh, van den S. (Nederlandse margarinefabrikant); 107; 325
Berghahn, V. (Duits historicus); 14; 384
Berlepsch, H.H. von (Pruisisch minister voor Handel van Nijverheid); 161; 165
Bernhardi, F. (Pruisisch generaal en militair historicus); 277; 370-371; *370*$_3$
Bernstorff-Wehningen, H. von (Sinds 1893 eigenaar van het eiland Schiermonnikoog); 114
Bethmann Holweg, Th. von (Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, rijkskanselier); 13; 184; 296; 319; 326-327; 330; 332-333; *332*$_2$; 351; 353; 362-365; *362*$_{1,3}$; 367; 369; 373-379; *374*$_{1,3}$; *375*$_4$; 383-384; 387; *388*$_1$; 389
Beuningen, D.G. van (Directeur van de *SHV*); 148; 323
Beuningen, H.A. van (Directeur van de *SHV*); 16; 148; 150; 221; *222*$_1$; 223

Beust, F.F. von (Oostenrijks gezant in Berlijn); 62
Beyens, E. de (Belgisch gezant in Berlijn); 374; *377*$_1$
Biesenbach (Lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden); 155
Bijvanck, W.G.C. (Nederlands publicist); *82*$_4$; 198
Bilderdijk, W. (Nederlands schrijver); 213
Bilt, C.L. (Hoogleraar in Delft); 361
Bingham, D.G. (steenkolenhandelaar in Nederland); 148
Bismarck, H. von (Duits diplomaat en staatssecretaris van het *AA)*; 67; 69; 71; 173
Bismarck, O. von (Pruisisch minister-president en rijkskanselier); 10; 15; *15*$_1$; 47-55; *49*$_3$; *50*$_{1;4}$; *53*$_{1;3}$; *54*$_{1;2}$; *55*$_1$; 60-63; *60*$_4$; *61*$_2$; *63*$_1$; 65-69; *66*$_3$; *69*$_{1;5}$; 75-84; *77*$_{2;3}$; *79*$_2$; *80*$_4$; *84*$_2$; *85*$_2$; 86; *87*$_5$; 91-93; 95; 109; 119-121; 123-124; 127-130; 158-159; *159*$_1$; 162-165; 173-174; *179*$_6$; 186; 192; 198-199; 202-203; 205; 237; 239; 289; 296; 337; 363; 374; 391
Blaas, P.B.M. (Nederlands historicus); 44
Bläsing, J.F.E. (Nederlands economisch historicus); *100*$_2$
Blankenstein, M. van (Correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in Berlijn); *325*$_4$
Bleichröder, G. (Berlijns bankier); 119
Bley, F. (Panduits schrijver); 194-196; 217; *226*$_2$
Blok, P.J. (Nederlands historicus); 226; 275
Blok, S. (Nederlands uitgever); *227*$_4$
Blom, D. van (Nederlands hoogleraar geografie); 372
Bluntschli, J.C. (Zwitzers volkenrechtsgeleerde); 59
Bodelschwingh, F. (Oprichter van *Arbeiterkolonien* en *Seemansmissionen)*; 205; 208-209
Boden, E. (compagnon van L.W. Schöffer, lid van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 111; 209; 210; 218; 223; 227
Böme, L. (Duits schrijver); 30
Boissevain, familie (Amsterdamse reders en bankiers); 107
Boissevain, C. (Hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad)*; 240
Boissevain, J.G.H. (Hoofdredacteur van de liberale *Arnhemsche Courant)*; 43
Bonjour, E. (Zwitsers historicus); *95*$_2$; *279*$_1$
Boogman, J.C. (Nederlands historicus); 36; 40-41
Borght, R. van der (Duits econoom); 103; 131-132; 156; *156*$_2$
Bos, R.W.J.M. (Nederlands economisch historicus); 121; *169*$_4$
Bosboom, N. (Nederlands minister van Oorlog); *278*$_6$; 380
Bosscha, J. (Nederlands historicus); 42; 44; 64-65
Bosse, P.P. van (Nederlands minister van Financiën en Koloniën); 43; 88; 91
Bossenbroek, M. (Nederlands historicus); 109
Brandenburg, E. (Duits historicus); 12
Brans, J.M. (Leider van de Vlaamse Beweging); 216-217
Breitenbach, P.J. von (Pruisisch minister van Publieke Werken); 305; 318-319; 325; 327; 332-333; *332*$_2$
Brenninkmeijer, A. (Oprichter van de winkelketen *C & A*. Afkomstig uit Duitsland); 110; 212
Brenninkmeijer, C. (Oprichter van de winkelketen *C & A*. Afkomstig uit Duitsland); 110; 212
Brentano, L. (Duits econoom); 80; *81*$_1$; *128*$_3$; 164; 187
Breusing, A. (Commandant van het Duitse Oostaziatische eskader, na pensionering actief in de *ADV)*; 351; 356
Bridges, G.T.M. (Brits militair attaché in Nederland); 366
Briegleb, G. (Rijke uit Duitsland afkomstige Amsterdammer); 111
Brincken, E. von den (Duits gezant in Den Haag); 70; 218; 225
Broeke, W. van den (Nederlands economisch historicus); 114
Bruck, K.L. von (Oostenrijks minister van Handel); 45
Brugmans, I.J. (Nederlands economisch historicus); *121*$_4$
Bruna, (Correspondent van de *Nieuwe Courant* in Berlijn); *325*$_4$
Budde, H. (Pruisisch minister van Publieke Werken); 299-301; 304
Büchsel, W. (Duits admitraal, commandant van het Oostaziatisch eskader); 254
Bülow, B. von (Staatssecretaris van het *AA* en rijkskanselier); 11-13; 67; 70; 73-74; *128*$_3$; 161; 168; 173; 178; *178*$_4$; *179*$_6$; 184; *185*$_1$; 186; 189; 191; 197-198; *197*$_{5;7}$; 218-219; 223-225; *223*$_2$; *224*$_5$; 227; *229*$_5$; 230; 233-235; *240*$_2$; 244; 248; 251-257; 259; 264-268; *265*$_4$; *267*$_2$; *268*$_1$; 270; 272; 275; 277-278; 283-284; 286; 288-297; *289*$_3$; *291*$_4$; *293*$_{2;3;7}$; *298*$_2$; 300; 357; 362-363; 367; 374; 385-388; *389*$_1$; *391*$_1$
Bülow, H. von (Pruisisch diplomaat en minister van Buitenlandse Zaken); 34
Bunsen, M. von (Duits diplomatenvrouw); 47; *72*$_3$
Buss, H. (Hoogleraar in Münster, auteur van een brochure over een diep kanaal van de Rijn naar de Duitse Noordzeekust); *320*$_4$; 321; *321*$_3$
Bylandt, C.M.E.G. van (Nederlands gezant in Berlijn); 51; 63; 65; 78
Cambon, J. (Frans ambassadeur in Berlijn); 362; 364-365; *377*$_1$
Camphausen, L. (Duits industrieel pionier, bankier en liberaal politicus. Minister-president van Pruisen in 1848.); 103
Campo, J.N.F.M. à (Nederlands historicus); 356
Canitz, K.F.E. von (Duits gezant in Den Haag); 69
Caprivi, L. von (Rijkskanselier); *90*$_2$; 155; 160; 163-168; 173-175; 177; 186; 188; 199; 203; 298; 371
Castlereagh, H.R.S. (Brits staatsman); 28

Catz van Aalten, L. (Correspondent van het *Algemeen Handelsblad* in Berlijn); 247-248
Chamberlain, H.S. (Brits-Duits auteur); *813*; 183; *182*$_6$; *183*$_2$
Chamberlain, J. (Brits minister van Koloniën); 85; 189
Childers, E. (Brits schrijver); 173
Citters, S. van (Lid van de Subcommissie voor de Handelspolitiek die zich 1904-1905 boog over de eventuele gevolgen van de invoering van Rijntollen voor Nederland); 163; 301
Class, H. (Voorzitter van de *ADV*, pseudoniemen: Daniel Frymann, Einhart); 216; 224; 228; *228*$_2$; *232*$_4$; 367; 371; *371*$_1$
Cloppenburg, H. (Een van de oprichters van de winkelketen *Peek & Cloppenburgh)*; 110; 212
Cluysenaer, J.L. (Oprichter van de *NZASM*, directeur van de mijnconsessie *Oranje-Nassau)*; 86; *147*$_5$
Cohen Stuart, A.J. (Secretaris van de Kamer van Koophandel van Amsterdam); 221
Colenbrander, H.T. (Nederlands historicus); 391
Colijn, H. (Nederlands antirevolutionair politicus en staatsman); *273*$_3$; 366
Cort van der Linden, P.W.A. (Nederlands liberaal staatsman); 75; 295; 380
Couperus, L. (Nederlands schrijver); 383
Couwenbergh, P. (Nederlands historicus); *335*$_1$; *340*$_2$
Craig, G. (Amerikaans historicus); *83*$_1$
Cremer, J.T. (Nederlands minister van koloniën); 258; 261; 324; 359
Cremers, E.J.J.B. (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 49; 63
Crispi, F. (Italiaans staatsman); 77
Crome, M. (Predikant, leider van de *Seemannsmission* in Amsterdam); 205; 207
Dahlmann, F.C. (Afgevaardigde van het parlement van Frankfurt); 38
Dehio, L. (Duits historicus); 384
Dehn, P. (Lid *ADV*, voorvechter van een door Duitsland gedomineerd *Mitteleuropa)*; 80; *200*$_2$; *226*$_2$; 291
Delbrück, H. (Duits publicist, historicus en hoofdredacteur van de *Preussische Jahrbücher)*; 10; 12-13; 18; 187; 191-192; *191*$_1$; 196; 215; 291; *293*$_7$; 365; *387*$_1$
Delbrück, Cl. von (Duits staatssecretaris van Binnenlandse zaken); 169; 383
Delbrück, L (Duits bankier); 353
Delcassé, T. (Frans minister van Buitenlandse Zaken); 268
Dent, A. (Britse groothandelaar in Azië); 91-92
Deterding, H.W.A. (Directeur van de *Koninklijke-Shell)*; *273*$_3$
Diederichs, O. von (Duits admiraal, commandant van het Oostaziatisch eskader); 220; 252; 254-255; 257; 280
Disraeli, B. (Brits staatsman); 62
Dix, A. (Duits econoom, hoofdredacteur van de *Nationalzeitung*, lid van de *ADV)*; 195; *226*$_2$; 354; 372
Dobbelmann, familie (Fabrikanten in Nijmegen, afkomstig uit Duitsland); 110; 212
Dolk, W. (Libreraal politicus, lid van de Tweede Kamer); 231
Doorman (Hoofdredacteur van de *Haagsche Courant)*; 223-224; 228
Dreesmann, A. (Een van de oprichters van de warenhuisketen *Vroom & Dreesmann)*; 110; 212
Druckwitz, A. (Duits rijksminister van Handel, 1848-1849); 99
Dünau, P. (Uitgever van een Duitse krant in België); 218
Dunk, H.W. von der (Nederlands historicus); *56*$_2$
Edward VII (Koning van Groot-Brittannië); 179; 185; 287
Eeghen, S.P. van (Firmant van het handelshuis *Van Eeghen & Co.*, Voorzitter van de Kamer van Koophandel van Amsterdam); 221; 260; 301; 324-325
Eichler, O. (Hoofdredacteur van de *Deutsche Zeitung)*; 193
Einem, K. von (Pruisisch minister van Oorlog); 277
Eltzbacher, G. (Amsterdams bankier); 86; *86*$_{2,3}$; 110; 176; 206; 208; 212
Emma (Koningin-regentes van Nederland); 9; 177; 180; *181*$_1$; 214
Engelberg, E. (Duits historicus); 54
Engels, F. (Duits socialistisch theoreticus); *42*$_5$
Erdmann, K.D. (Duits historicus); 11; 363; *384*$_2$
Ernst Günther (Hertog van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg en Augustenburg, voorzitter van de *Verein Mitteleuropäischer Staaten*, broer van keizerin Auguste Viktoria); *232*$_4$
Eulenburg-Hertefeld, P. zu (Duits diplomaat en vriend van de keizer); 69; 180; 182; *182*$_6$; *188*$_1$; *197*$_7$; 251; 267-268; *268*$_1$; 283; 289; *289*$_3$; 293; 373
Eysinga, W.J.M. van (Hoofd van de Eerste Afdeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Nederlands gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie); 306; 310-311; 322; 326; 328-329; 331; 334; 340; 345-346
Fabri, F. (directeur van een zendingsinstituut, propagandist voor een Duitse koloniale expansie); 59; 84; *84*$_2$; *86*$_6$; 86; 88; *87*$_2$; *90*$_6$; 92; 94; *94*$_5$; 192
Falk, A. (Pruisisch minister van Onderwijs); 79
Falkenhayn, E. von (Pruisisch minister van Oorlog); 373
Fichte, J.G. (Duits filosoof); 23-28; *25*$_3$; *33*$_1$; *124*$_1$
Fischer, F. (Duits historicus); 11; *169*$_6$; *373*$_2$; 383; *384*$_2$; 389-390
Fitger, E. (Hoofdredacteur van de *Weserzeitung)*; *222*$_3$
Fokker, E. (Liberaal politicus, lid van de Tweede Kamer); 232
Fontane, Th. (Duits schrijver); 249
Forrer, L. (*Bundesrat* en *Bundespräsident* van Zwitserland), 326

Francke, E. (Duits econoom en voorvechter van de *Weltpolitik);* 16; 187; *200$_2$;* 226
Frans Ferdinand (Aartshertog van Oostenrijk, troonopvolger van Oostenrijk-Hongarije); 375
Frans Jozef I (Keizer van Oostenrijk Hongarije); 375
Fransen van de Putte, I.D. (Nederlands minister van Koloniën); 88
Frantz, C. (Duits auteur); 82
Fredericq, P. (Leider van de Vlaamse Beweging); 216
Freytag, G. (Duits dichter en publicist); 56
Friedrich II (*'der Grosse'*, koning van Pruisen); 385
Friedrich II von Baden (Groothertog van Baden); 306
Friedrich Wilhelm I *(Der grosse Kurfürst* van Brandenburg); *179$_1$*
Friedrich Wilhelm III (Koning van Pruisen en keizer van Duitsland); *50$_4$;* 173
Friedrich Wilhelm IV (Koning van Pruisen); 34; 39; 44
Fruin, R. (Nederlands rijksarchivaris); 345; 347
Frymann, D. (Zie H. Class)
Fürbringer, L (Burgemeester van Emden, lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden); 158; *158$_{1-2}$;* 314; 316; 319-320; *319$_1$;* 333; 337; 340
Fürstenberg, C. (Duits bankier); 86-88
Gabriel , H. (Duits consul-generaal in Batavia); 89
Gagern, F. von (Generaal in het Nederlandse leger); 42
Gagern, H. von (Duits diplomaat in dienst van Willem I); 29; 42
Gall, L. (Duits historicus); 54; 75
Gebsattel, K. von (Beiers generaal, lid van de *ADV); 369$_3$*
Gehrke, F. (Duits econoom); 372
George, S. (Duits dichter); 9
Gerretson, F.C. (Nederlands historicus); *273$_3$*
Geveke (Vertegenwoordiger van de firma *MAN* in Nederland); 325
Gevers, W.A.F. (Nederlands gezant in Berlijn); 73-74; 272; 287; 289; 302; 305-306; 308-312; 322; *326$_3$;* 329; *329$_1$;* 341; 344; *344$_3$;* 347-348; 377; 379; 381
Gillet, D. (Duits consul-generaal in Amsterdam); 207-208; 210; 212; 218; 225; *225$_2$;* 231
Gneisenau, A.N. von (Pruisisch legerhervormer); 27
Gneist, G.H. (Duits consul in Rotterdam); 210-211 323-324; *323$_1$*
Göhre, P. (Theoloog, leider van de christelijk sociale beweging, lid van de Rijksdag, *SPD*); *207$_2$*
Göhring, W. (Duits consul-generaal in Amsterdam); 205-207
Goeijen jr., J. de (Agent van Amerikaanse spoorwegaandelen en -obligaties); 273
Goerdeler, C. (Burgemeester van Leipzig, een van de leidende personen van het conservatieve verzet tegen Hitler); *390$_4$*
Görres, J. (Duits nationalistisch publicist)
Goethe, J.W. von (Duits schrijver); *11$_1$*
Gollwitzer, H. (Duits historicus); 200; *353$_3$*
Goltz, K. von der (Pruisisch generaal, leider van de Duitse militaire missie in Turkije); *374$_1$*
Goltz, R. von der (Pruisisch ambassadeur in Parijs); 49
Gomperts (Amsterdams bankier); 325
Gossler, H. von (Pruisisch minister van Oorlog); 73
Graevell, P.H. (Duits filoloog in Brussel, panduitse opvattingen, pseudoniem: Arjuna); 217
Granville, G.L.G. (Brits diplomaat, eerste secretaris van de Britse ambassade in Berlijn); 362
Grapperhaus, L.W.F.J. (Journalist van *De Telegraaf);* 273-275; 351
Grell, H. (Panduits publicist); 193
Grey, E. (Brits minister van Buitenlandse Zaken); *273$_3$;* 352; 378; 381
Grimm, J. (Duits filoloog); 26-27, *28$_2$*
Groen van Prinsterer, G. (Nederlands antirevolutionair politicus); 42; 64-65
Groener, W. (Duits stafofficier); 277
Groh, E. (Duits ingenieur, auteur van de brochure *Holland ein deutscher Bundesstaat?);* 320-321; *321$_1$;* 334; 371
Groll, C. (Oprichter *NZASM*); 85-87
Groth, K. (Dichter en schrijver van Nederduitse teksten); 82
Grothe, D. (Duits chemicus, hoogleraar en fabrikant in Nederland); 110
Guilleaume, E. (Directeur van de Duitse kabelfabriek *Felten & Guilleaume);* 261
Gustav V (Kroonprins en koning van Zweden); *285$_1$*
Gwinner, A. (Directeur van de *Deutsche Bank);* 353; 360
Haeckel, E. (Duits bioloog, lid van de *ADV);* 192
Hager, K. (Auteur van een artikel in *Die Nation* (1906) waarin gepleit werd voor een Duits-Nederlandse tolunie); 275
Hagerup, G.F. (Noors volkenrechtskundige, diplomaat en staatsman); 348
Hahn, D. (Directeur van de *Bund der Landwirte,* lid van de *ADV);* 226
Halbertsma, H,P.N. (Contactpersoon van de *ADV* in Nederland); 228; *228$_2$*
Haldane, R.B. (Brits staatsman); 367-368
Hale, W.B. (Amerikaans journalist); 283
Halle, E. von (Voorvechter van de *Weltpolitik,* verbonden aan het *Nachrichtenbüro* van de marine); 200; *200$_2$;* 220; *220$_3$;* 231-232; 275
Hallgarten, G.W.F. (Duits historicus); 18
Hamel, J.A. van (Nederlands historicus); 17; *63$_1$; 95$_5$*
Hammann, O. (*Vortragender Rat* in het *AA,* verantwoordelijk voor de contacten met de pers); *197$_5$; 222$_3$*
Hampe, K. (Duits historicus); 17
Haniel, familie (Groothandelaren in steenkolen in het Roergebied); 148
Hannema, S. (Secretaris-generaal van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken); 263; 391

Hansemann, A. von (Duits bankier); 84; 86-87; *87*$_5$; 92; *92*$_2$
Hansemann, D. (Duits bankier); 102-103
Hansen, J.H. (Leider van de Vlaamse Beweging); 216
Hardenberg, K.A. von (Pruisisch hervormer); 28
Hardenberg, R. (Auteur van een artikel in *Das Neue Blatt* (1894), waarin betoogd werd dat Duitsland genoodzaakt was op termijn Nederland te annexeren); 196
Harkort, F. (Duits industrieel pionier); 103
Harms, B. (Duits econoom); *354*$_5$
Harte van Tecklenburg, J.J.I. (Nederlands minister van Financiën); 239
Hartmann, E. von (Auteur van een artikel in de *Gegenwart* (1900) over de wenselijkheid van een Duits-Nederlandse Tolunie); 225; 227
Hasse, E. (Voorzitter van de *ADV*); 84; 192-196; *194*$_5$; 218; 223-224; *223*$_2$; 226; 228-229; *232*$_4$; 253; 272; 275
Hassell, U. von (Duits diplomaat, actief in het verzet tegen Hitler); 390
Hatzfeldt, P. von (Duits ambassadeur in London); 189; 219-220; 233; 251; 255-256
Havelaar, J.P. (Nederlands minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid); 177
Heckscher, S. (Linksliberaal politicus, protegé van A. Ballin); 16; 231
Heeckeren van Kell, J.D.C. van (Antirevolutionair politicus en diplomaat); 263$_3$
Heerding, A. (Nederlands historicus); 110
Heeren, A. (Duits historicus); *64*$_3$
Heeringen, A. von (Hoofd van het *Nachrichtenbüro* van de marine); 200; 223
Heine, H. (Duits dichter); 29-30; *81*$_2$; 289; *292*$_1$
Heinrich (Prins van Pruisen, broer van keizer Wilhelm II); 188
Heldring, B. (Directeur van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij)*; 153; 163
Heldring, E. (Directeur van de *KNSM)*; 134; *152*$_6$; 153; 301
Helfferich, E. (Duits ondernemer, actief in Nederlands-Indië); 354; *354*$_5$; 356-358; 360
Helfferich, K. (Directeur van de *Deutsche Bank* en econoom); *128*$_3$; *135*$_1$
Helfferich, Th. (Duits consul in Soerabaja); 358
Hendrik (Heinrich von Mecklenburg-Schwerin, prins Hendrik der Nederlanden, echtgenoot van koningin Wilhelmina); 178; 181; 214; 233; 291
Herff, F. von (Duits consul-generaal in zuidelijk Afrika); 176
Herfurth, A. (Auteur van een artikel in de *Koloniale Zeitschrift* (1905) waarin gepleit werd voor een Duits-Nederlands bondgenootschap); 275
Herre, P. (Duits historicus); 12; 17-18; 243
Herzberg, A. (Duits inginieur, mede-auteur van een studie (1912) naar de technische, financiële en economische aspecten van een diep kanaal van de Rijn naar de Duitse Noordzeekust); 319-320; 332
Herzfeld, H. (Duits historicus); 12; *167*$_5$
Heydebrand und der Lasa, E. von (Leider van de conservatieve partij in de Rijksdag); 367
Hildebrand, K. (Duits historicus); *284*$_2$; *373*$_2$
Hillgruber, A. (Duits historicus); 11; 75; 384
Hilliger, Br. B. (Auteur van een rapport over de *alldeutsche* politiek ten aanzien van Nederland, werkzaam in de Universiteitsbibliotheek van Leipzig); 224
Hintze, O. (Duits historicus); 187
Hinzpeter, G.E. (Leermeester van kroonprins Wilhelm, de latere keizer Wilhelm II); 179; 205; *208*$_3$
Hirth, G. (Auteur van een serie artikelen (1888) over de Vlaamse Beweging); 77
Hitler, A. (Duits dictator); 18; 390; *391*$_1$
Hobsbawm, E.J. (Brits historicus); *42*$_5$
Höfken, G. (Duits nationalistisch publicist); 27
Hoeven, F.P. van der (Nederlands gezant in Berlijn); 73; 164
Hoffmann, L.W.F. (Domprediger in Berlijn); 59
Hoffmann von Fallerleben, H. (Duits dichter, schrijver en filoloog); 26-27
Hohenlohe-Schillingsfürst, C. zu (Rijkskanselier); 92; 184-185; 187-190
Hohenthal, W. von (Minister-president van Saksen); 306
Holdert, H.M.C. (Eigenaar van *De Telegraaf)*; 273; *273*$_3$
Hollmann, F. von (Duits staatssecretaris van Marine); 201
Holstein, F. von (*Vortragender Rat* in het *AA)*; 70; 173-174; 180-181; *185*$_1$; 186; *187*$_{4;5}$; 189; *190*$_2$; 191; *191*$_1$; *197*$_5$; 219-220; *223*$_2$; 255-256; 264; 266-270; 277-278; 283; *386*$_3$
Holt, A. (Brits reder); 259
Honigmann, Familie (Eigenaars van steenkolenmijnen rondom Aken); *149*$_1$
Hopman, A. (Duits admiraal); *376*$_4$
Horn, H. (Duits historica); 298; *301*$_1$
Houten, S. van (Nederlands liberaal politicus); 65; 95; 227
Howard, H. (Brits gezant in Den Haag); 233
Huber (*Oberregierungsrat* op het *Reichsamt des Innern)*; 164
Hubrecht, H.F.R. (Vice-voorzitter van de Kamer van Koophandel van Amsterdam); 324
Hudig, J. (Oprichter en lid van de firma *Hudig & Veder*, cargadoors en reders, lid van de gemeenteraad en wethouder van Rotterdam); 301; 318
Hübbe-Schleiden, W. (Duits imperialistisch publicist); 86
Hülsmann, J.H.H. (Directeur van de *Openbare Handelsschool* in Amsterdam); 110; 210
Hülsmann, jr. J.H.H. (Aandeelhouder van *De Telegraaf)*; 273; *273*$_3$
Hugenberg, A. (Directeur van *Krupp*, lid van de *ADV* en de *Ostmarkenverein*, eigenaar van een mediaconcern, leider van de *DNVP* en minister van Economische Zaken in 1933-1934); 192; *391*$_1$
Huizinga, J. (Nederlands historicus); 214; 226

Humboldt, W. von (Pruisisch minister van Onderwijs); *28₁*
Idenburg, A.W.F. (Antirevolutionair politicus, minister van Koloniën, Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië); 264; 359
Inama-Sternegg, K.T. von (Oostenrijks hoogleraar politieke wetenschappen); 57
Irmer, G. (Duits koloniaal ambtenaar, enige tijd toegevoegd aan het *AA* om koloniale kwesties te behandelen); 255-258; *255₃*
Iswolsky, A.P. (Minister van Buitenlandse Zaken van Rusland); *270₅*
Ito, H. (Japans staatsman); 78
Itzenplitz, K. (Rijnreder, lid van de *ADV);* 216
Jäckh, E. (Duits imperialistisch publicist); 34; 372; *387₁*
Jagow, G. von (Staatssecretaris van het *AA);* 286; 328; 347-348; *369₃;* 373; 376-377; *377₁; 379₄*
Jahn, F.L. (*'Turnvater Jahn'*, Duits nationalist); 27; 204
Jamalul A'lam (Sultan van de Sulu Archipel); 91
Jameson, L.S. (Leider van de inval in Transvaal, december 1895); 189-190; 234
Janssen, A. (grootaandeelhouder van de *N.V. Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet);* *273₃;* 359
Janssen, P.W. (Oprichter *Deli Maatschappij);* 89; 111; 206; *206₄;* 273; 359
Jarausch, K. (Amerikaans historicus); *384₂*
Jentsch, K. (Duits katholiek publicist); *370₁;* 372
Jobst (Gedelegeerde van Würtemberg bij de Rijnvaartcommissie, hoogstwaarschijnlijk Julius Jobst: ondernemer, voorzitter van de Kamer van Koophandel van Stuttgart en voorvechter van kanalisering van de Neckar en de bouw van een kanaal van de Rijn naar de Donau); 326
Johann Albrecht, (Hertog van Mecklenburg, voorzitter van de *Kolonialverein);* 192; 354
Jong, A.M. de (Nederlands economisch-historicus); 113
Jonge, J.A. de (Nederlands economisch historicus); *126₃;* 127
Jorissen, E.J.P. (Boerenleider); 87
Josephus Jitta D. (Nederlands volkenrechtsdeskundige, lid van de Raad van State); 345; 347
Juliana (Kroonprinses); 181
Jurgens, gebroeders (Nederlandse margarinefabrikanten); 107
Kanitz, H.W. von (Leider van de Duitse conservatieve partij); *149₂;* 167
Kardorff, W. von (Lid van de Rijksdag, conservatief, lid van de *ADV);* 192; *232₄*
Kaufmann, R. (Duits econoom); 80
Kayser, P. (Directeur van de Koloniale Afdeling van het *AA); 187₄; 190₂;* 191
Keim, A. (Generaal-majoor b.d., lid van de *ADV*, leider van de *Wehrverein);* 288; *370₅*
Keller, G. (Zwitsers schrijver); *95₂*
Kennedy, P.M. (Brits historicus); 131; *293₂*
Kessler, D.A.J. (Aandeelhouder van *De Telegraaf);* 273; *273₃*
Kiderlen-Wächter, A. von (Duits staatssecretaris van het *AA*); 70; 74; 191; *197₅;* 283; 310-311; *311₁;* 364-367; *364₁*
Kielstra, R.E. (Nederlands auteur van een proefschrift (1909) over de Duitse plannen voor de herinvoering van de Rijntollen); 311
Kiliani, R. (Duits consul-generaal in Singapure); *360₃*
Kimberley, J.W. (Brits minister van Buitenlandse Zaken); *85₂;* 189
Kirdorf, E. (Directeur van de *Gelsenkirchener Bergwerksgesellschaft* en het *Rheinisch Westfälisches Kohlensyndikat);* 107; 147; 192; *193₁;* 215
Klehmet, R. (*Vortragender Rat* in het *AA*); 68; 251
Klinkert, W. (Nederlands historicus); 246; *278₆; 281₃*
Kloos, U. (Duits historica); 27; 82
Knackfuss, H. (Duits schilder); *182₆*
Knorr, E. von (Duits admiraal); 254; 280
Körner, P.E. von (Directeur van de Handelspolitieke Afdeling van het *AA*); 74; 305-306; 312-313; 322; 325; 327; 329; *329₁*
Kolb, A. (Duits pacifiste en schrijfster); 71
Kolff, C. (Lid van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 323
Kolkman, M.J.C.M. (Nederlands minister van Financiën); 371
Kool, A. (Nederlands minister van Oorlog); *278₆*
Koppen, C.A.J. van (Nederlands historicus); *95₅;* 237-238; 246
Kossmann, E.F. (Uit Duitsland afkomstige, in Leiden werkzame filoloog); 288
Kossmann, E.H. (Nederlands historicus); 66
Kraetke, R. (Duits staatssecretaris van posterijen); 229
Krasselt (Duits eigenaar van een bosconcessie op Borneo); 255
Kreth, H. (Lid van de Rijksdag, *NLP*); 156
Kreymborg, A. (Eigenaar van de winkelketen *Kreymborg*, afkomstig uit Duitsland); 110
Kriege, J. (Directeur van de Juridische Afdeling van het *AA*); 75; *75₁;* 271-272; 327; 329; 344-348; 381-382
Kries-Bailiwick, A. von (*Vortragender Rat* in het *AA*); 68
Kröller, A.G. (Rotterdamse reder en cargadoor, directeur van *Wm.H. Müller & Co.);* 72; 111, *314₁;* 323; 325
Kruger, S.J.P. (President van Transvaal); 86; 189-190; 228; 233-234; 244
Krupp, A. (Duits staalindustrieel); 187
Krupp von Bohlen und Halbach, G. (Duits staalindustrieel); *193₁*
Krziza, A. (Auteur van een monografie (1912) over Emden en het Dortmund-Eemskanaal); *158₂*
Kühlmann, R. von (Duits gezant in Den Haag); 71-72; 180; 280; *280₂;* 308; 352-353; 364
Kuiper, R. (Nederlands historicus); 237; *243₄;* 246; *246₁*
Kuitenbrouwer, M. (Nederlands historicus); *85₄;* 91; *136₂;* 249

Kusserow, H. von (*Vortragender Rat* in het *AA*); 92
Kuyper, A. (Nederlands antirevolutionair politicus); 19; 65; 74; *74*$_2$; *95*$_3$; 200; *224*$_1$; 231; 237-248; *240*$_2$; *243*$_1$; *245*$_2$; 265; 267; 271-272; *279*$_2$; 295
Lademacher, H. (Duits historicus); 18; *82*$_4$; 94; 213-214
Lagarde, P. de (Duits auteur); 82
Lagerwey, S.J. (Lid van de Raad van Indië); 350
Lamprecht, K. (Duits historicus); 187; 192; *200*$_2$; 226; *226*$_2$; 275
Langbehn, J. (Duits auteur); 82; *82*$_4$; 194
Langen, A. (Duits handelaar in Nederlands-Indië); 92
Leemans, W.F. (Hoofdinspecteur-generaal bij Rijkswaterstaat en gedelegeerde bij de Rijnvaartcommissie); 156; 301; 306; 309-310
Leeuw, A.S. de (Nederlands historicus); 18; 243; *245*$_2$; *279*$_2$
Lehmann, J.F. (Uitgever, lid van de *ADV*); 192; 228
Lehr, A. (Hoofdredacteur van de *Alldeutsche Blätter*, lid van de Rijksdag, *NLP*); 192; 196; 224; 228
Lely, C. (Nederlands minister van Waterstaat); 149-151; 329
Lentze, A. (Pruisisch minister van Financiën); 330-331; 378-379
Lenz, M. (Duits historicus); 187
Leo, H. (Duits historicus); 41-42
Leopold II (Koning van België); *15*$_1$; 119; 179; 246; 263
Lerman, K.A. (Engels historica); 168; *293*$_2$; 384
Lettenbauer, J. (Duits consul-generaal in Batavia); 73; 212; *212*$_4$
Lexis, W. (Duits econoom, voorvechter van de *Weltpolitik*); 225; 241-242
Leyden, K. von (Duits diplomaat en pacifist); 71
Leyds, W.J. (Vertegenwoordiger van de Boerenrepublieken in Europa); 235
Lieber, E. (Leider van de katholieke *Zentrumspartei*); 197
Liebermann von Sonnenberg, M.H. (Lid van de Rijksdag, antisemiet, lid van de *ADV*); 192; 225
Liebert, E. von (Pruisisch generaal, gouverneur van Duits-Ooost-Afrika, lid van de *ADV*); *370*$_5$
Lieven, D.C.B. (Brits historicus); *390*$_1$
Liman, P. (Hoofdredacteur van de *Leipziger Neueste Nachrichten*, lid van de *ADV*); 193; 195; *366*$_1$
Limburg-Stirum, F.W. zu (Lid van het Pruisisch Huis van Afgevaardigden); 298
Lindblad, J.Th. (Nederlands economisch historicus); *143*$_1$
Lindenau, K. von (*Vortragender Rat* in het *AA*); *256*$_1$
Lindenlaub, D. (Duits economisch historicus); *127*$_3$
Lindequist, F. (Duits staatssecretaris van Koloniën); 367
Lissa (Correspondent van het *Algemeen Handelsblad* in Berlijn); *325*$_4$
List, F. (Duits econoom); 27; 31-34; *32*$_1$; *33*$_3$; *42*$_5$; *121*$_1$; 194; *194*$_5$; 220; 323
Lloyd George, D. (Brits staatsman); 365
Löhrer, F. (Directeur van het Beierse staatsarchief); 59
Lonsdorfer, J. (Duits bedrijfsleider van de *Steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet*); 359
Lotz, W. (Duits econoom); *101*$_1$; *128*$_3$
Loudon, J. (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 328; 347-348; 380-381; *380*$_1$
Louter, J. de (Hoogleraar volkenrecht in Utrecht); 232
Ludendorff. E. (Officier bij de Pruisische generale staf); 373
Lüttwitz, A. von (Officier bij de Pruisische generale staf); 277
Lulofs, B.H. (Hoogleraar letterkunde in Groningen); *42*$_3$
Luther, M. (Duits godsdiensthervormer); *25*$_3$
Lynden van Sandenburg, C.T. van (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 124
Maarschalk, D. (Oprichter *NZASM*); 85; 87
Mackay, Æ. (Nederlands minister van Binnenlandse Zaken); 163
Mahan, A.T. (Amerikaans admiraal en auteur van invloedrijke werken over de rol van de zeemacht in de geschiedenis); 173; 179; 187; 194
Maks, H. (Nederlands historicus); *52*$_1$
Malet, E. (Brits ambassadeur in Berlijn); 183; 189
Mangoldt, K. von (Duits linksliberaal politicus); 372
Mann, H. (Duits schrijver); *81*$_1$
Manteuffel, E. von (Pruisisch staatsman); 46
Marconi, G. (Uitvinder van radiotelegrafie); 361
Marees van Swinderen, R. de (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 306; 309-310; 341; 343; 345-348; *366*$_1$
Marez Oyens, A.D. de (Amsterdams bankier); 86; *86*$_2$
Marez Oyens, J.C. de (Antirevolutionair politicus, minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid); 230-231
Marschall von Bieberstein, A. von (Duits staatssecretaris van het *AA*); 67; 173-174; 177; 186; *187*$_5$; 189-190; *190*$_2$; 197; 289; 354
Martin, R. (Duits publicist, zie ook: O.R. Tannenberg); 187; 191; *369*$_4$
Maurik, J. van (Amsterdams apotheker en volksschrijver); *213*$_2$
Maybach, A. (Pruisisch minister van Publieke Werken); 120; 159
Mees, M. (Vice-voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 165; 260
Mees, R.Azn.R.P. (Liberaal politicus, lid van de Tweede Kamer); 232; 260
Meester, T.H. de (Nederlands minister van Financiën); 271
Meinecke, F. (Duits historicus); 187; *280*$_2$; 362

Melotte, H. de (Belgisch militair attaché in Berlijn); 374
Melvil van Lynden, R. (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 239-240; *243*$_4$; 243; 302
Metternich, C. von (Oostenrijks staatsman); 28
Metternich, P. Graf von Wolff (Duits gezant in Brussel, ambassadeur in Londen); 77; 266-267; 277; 286; 352; 354; 364; 386
Meyer, G. (Duits historicus); 92; 357
Meyer, H.C. (Amerikaans historicus); *33*$_3$; 83
Mill, J.S. (Brits filosoof); *42*$_5$
Milner, A. (Brits koloniaal bestuurder); 85
Miquel, J. von (Duits liberaal politicus en staatsman); 34; 68; 73; 84; 87; 94; *128*$_3$; 159-161; *159*$_4$; *161*$_4$; 167-168; *168*$_1$; 186; *197*$_7$
Moeller van den Bruck, A. (Duits publicist); *81*$_3$
Möller, T. (Pruisisch minister van Handel); 300
Moltke, E. von (Weduwe van H. von Moltke jr.); *281*$_3$
Moltke jr. H. von (Chef van de Pruisische generale staf); 278-280; *279*$_{1;2}$; *280*$_{1;3}$; 373; 376-377; 381; *379*$_4$; 387
Moltke, K. von (Officier van het Pruisische leger); 283
Mommsen, W.J. (Duits historicus); 13-14; *81*$_1$; 83; *169*$_6$; *187*$_2$; 293; *372*$_3$; 383; 388; *388*$_1$; *389*$_1$
Monchy, R.A. de (Voorzitter van de Kamer van Koophandel in Hengelo); 221
Mont, P. de (Vlaams dichter en schrijver, radicaal voorvechter van de Vlaamse Beweging); 216; 224
Monts, A. (Duits diplomaat); 283
Moortgaat, A. (Leider van de Vlaamse Beweging); 216
Moritz, A. (Duits historicus); 264
Mosle, A.G. (Lid van de Rijksdag, voorstander van protectionisme); 130; *158*$_1$
Motley, J.L. (Amerikaans diplomaat en vriend van Otto von Bismarck); 61; 77
Motz, F.C.A. von (Pruisisch minister van Handel); 31; 102-103
Mouton, J.Th. (Industrieel uit 's Gravenhage); 137
Mühlberg, O. von (Onderstaatssecretaris van het *AA*); 191; 253; 269; 272; 283; 305
Müller, F. von (Duits gezant in Den Haag); 70-72; 288; 312; 320; 324; 327-328; 378-379; *380*$_1$; 381
Müller, G. (directeur van *Wm.H. Müller & Co.*); *274*$_4$; 312; *312*$_4$; *314*$_1$; 323
Müller, G.A. von (Duits admiraal, adviseur van keizer Wilhelm II); 182; 188; 373
Müller, W. (oprichter van *Wm.H. Müller & Co.*); 111
Münster zu Demeburg, G. von (Duits diplomaat); 186
Multatuli (pseudoniem voor Eduard Douwes Dekker, Nederlands schrijver); 47; *64*$_1$
Mulvany, W.T. (President van de *Verein für die Wahrung der gemeinsamen Interessen in Rheinland und Westfalen*. Afkomstig uit Ierland); 157
Mutsaerts jr., J.F. (Industrieel uit Tilburg); 221
Napoleon I (Keizer van Fankrijk); 24; 28; 33; 281
Napoleon III (Keizer van Frankrijk); 48-49; 53; 63; 65; *66*$_3$
Nasse, E. (Duits econoom); 56
Naumann, F. (Duits Theoloog, leider van de christelijk sociale beweging, liberaal politicus en voorvechter van de *Weltpolitik*); 13; 187; *207*$_2$; 372; *372*$_4$
Nicolaas II (Tsaar van Rusland); *185*$_1$; 263; 270
Nierop, F.S. van (Directeur van de *Amsterdamsche Bank*, liberaal politicus); 260; 325
Nietzsche, F. (Duits filosoof); *81*$_3$
Nieuwenhuys, C.H. (Lid van de Raad van Indië); 350
Nispen tot Sevenaer. O.F.A.M. van (Katholiek politicus, lid van de Tweede Kamer); 301
Nusteling, H.P.H. (Nederlands economisch historicus); 19; *121*$_4$; *122*$_6$; 123; 301; *301*$_1$
Oldenburg, K. (Duits econoom); *128*$_3$
Ommeren jr., Ph. van (Lid van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 323
Oncken, E. (Duits historica); *368*$_2$
Oncken, H. (Duits historicus); 187
Oppenheimer, H. (Duits bankier); 236
Opzoomer, C.W. (Nederlands liberaal publicist); 66
Osel, H. (Auteur van een brochure (1902) over de herinvoering van tollen op rivieren); *298*$_2$
Ott, F. (Directeur van de *Rhein- und Seeschiffahrtgesellschaf*); 325
Overbeck, G. von (Duits koloniaal avonturier); 91-92
Paasche, H. (Lid van de Rijksdag, *NLP*); *232*$_4$
Panhuys, C.E.W. van (Nederlands auteur van een brochure (1900) over het Dortmund-Eemskanaal en de haven van Emden); 317-318
Papen, F. von (Rijkskanselier, 1932 en vicekanselier, 1933-1934); *391*$_1$
Peek, J. (mede-eigenaar van de winkelketen *Peek & Cloppenburgh*, uit Duitsland afkomstig); 110
Peez, A. von (Oostenrijks industrieel en publicist, voorvechter van een Middeneuropese tolunie); 187; 215
Perrot (Auteur van een brochure (omstreeks 1903) over de economische relatie tussen Duitsland en Nederland); *132*$_2$
Peters, C. (Duits koloniaal avonturier); 84; 94; 192
Peters, M. (*Vortragender Rat* in het Pruisische ministerie van Publieke werken); 302-304; 306-309; 312; *321*$_2$; 322; 324-325; 327; *325*$_4$; 332; 344; *344*$_3$
Pfister-Schwaighausen, H. von (Hoogleraar uit Darmstadt, panduitse opvattingen); 216-217
Philips, A. (Commercieel directeur van de *N.V. Philips gloeilampenfabriek*); 137
Philips, G. (Oprichter en technisch directeur van de *N.V. Philips gloeilampenfabriek*); 137

Piermont Morgan, J. (Amerikaans spoorwegmagnaat); 152
Pierson, N.G. (Nederlands econoom, bankier en liberaal politicus, minister van Financiën); *86*$_2$; 128-129; 135
Pincoffs, L. (Oprichter van de *Afrikaansche Handelsvereeniging)*; 125
Plate, A. (Firmant van de rederij *Wambesie & Co.*, voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 221; 301; 304; 311; 323; 325
Platt, D.C.M. (Brits economisch historicus); *113*$_5$
Plehn, H. (Correspondent van *Wolffs Telegraphisches Büro* in London, auteur van het boek *Weltpolitik und kein Krieg* (1913)); *387*$_1$
Plessen, H. von (Pruisisch generaal, adjudant van keizer Wilhelm II); 277
Poeschl, H. (Hoofdredacteur van de *Deutsche Zeitung für Amsterdam)*; 111-112
Poincarré, R. (Frans staatsman); *376*$_3$
Pop (Directeur-generaal van de Nederlandse posterijen); 230
Posadowsky-Wehner, A. von (Pruisisch minister van Binnenlandse Zaken, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken); 168; 304
Possehl, L. (Reder uit Lübeck, lid van de *ADV* en de *Wehrverein)*; *370*$_5$
Pourtalès, F. von (Duits gezant in Den Haag); 70; 182; *197*$_5$; 210; 232; 239-245; 248; 258
Prayon van Zuylen, A. (Leider van de Vlaamse Beweging); 216-217
Prell, A. (Hoofdredacteur van de *Deutsche Wochenzeitung in den Niederlanden)*; 112; 206; *206*$_3$; *274*$_4$
Preussen, F.W. von (Duitse prins); 181
Princip, G. (Servisch nationalistisch terrorist); 375
Pröll, K. (Panduits schrijver); 195; *195*$_4$
Quack, H.P.G. (Nederlands jurist en econoom); 65-66; 106
Raalte, E. van (Nederlands historicus); *264*$_2$
Radolin, H.L. von (Duits diplomaat); 189
Radowitz, J.M. von (Duits diplomaat); 180
Raedts, C.E.P.M. (Auteur van een werk over de geschiedenis van de Limburgse steenkolenmijnbouw); 151
Rahussen, E.N. (Voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor de Zeevisserij, lid van de Eerste Kamer); 339
Ramann, C.W.J. (Oprichter van de *KNSM)*; 110
Rambonnet, J. (Nederlands minister van Marine); 380
Rantzau, K. von (Duits gezant in Den Haag); 67; 69-70; *69*$_5$
Raschdau, L. (*Vortragender Rat* in het *AA)*; 187
Rathenau W. (Duits industrieel *(AEG)* en publicist); 198; *261*$_6$; 363; 368; 372; *372*$_3$
Rathgen, K. (Duits econoom); 187; 215
Ratzel, F. (Duits geograaf); 84; 192; 226; *226*$_2$
Reesse, J.J. (Nederlands industrieel); 108
Rehmann (Reder uit Mülheim, lid van de *ADV*, waarschijnlijk Fritz Rehmann, directeur van de *Fa. Stachelhaus & Buchloch GMBH*, kolenhandel, brikettenfabricage en rederij in Mülheim); 228
Reismann Grone, Th. (Eigenaar van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, lid van de *ADV)*; 193; 196; 215-218; *218*$_1$; 222-224; *224*$_2$; 226; 228-230; *228*$_2$; *232*$_4$; 272; 274-276; *276*$_3$
Renan, E. (Frans Godsdiensthistoricus en Filosoof); *42*$_5$
Renner, M. (Duits officier, militair attaché in Nederland en België); *280*$_2$; 365
Reventlow, E. von (*Alldeutsch* publicist); *307*$_4$
Rheinbaben, G. von (Pruisisch minister van Financiën); 299
Rhodes, C. (Brits imperialist); 85; 189
Richter, E. (Duits linksliberaal politicus); 197
Richthofen, O. von (Staatssecretaris van het *AA)*; 224; 240-245; 255; *256*$_5$; 257-258; 266-267; 283; 300; *300*$_1$
Riehl, W.H. (Duits cultuur-historicus en romanschrijver); 57
Rienacker, A. (Duits consul-generaal in Amsterdam); 112; 209; 324
Riesser, J. (Duits bankier en liberaal politicus); *232*$_4$
Riezler, K. (Secretaris en vertrouweling van rijkskanselier Bethmann Hollweg, publicist, pseudoniem: J.J. Ruedorffer); 363; *374*$_4$; 384
Riezler, W. (Hoogleraar muziekgeschiedenis en broer van Kurt Riezler); *374*$_3$
Rippler, H. (Hoofdredacteur van de *Tägliche Rundschau)*; 193; *370*$_5$
Ritter, A. (pseudoniem: Karl von Winterstetten, panduits publicist); 372
Ritter, G. (Duits historicus); 11; *11*$_3$; 18; *276*$_4$; *279*$_2$; 383; *384*$_2$
Robidé van der Aa, P.J.B.C. (Nederlands aardrijkskundige en parlementariër); 94
Rochau, L. von (Duits liberaal publicist); 47
Rochussen, W.F. (Nederlands gezant in Berlijn); 73; *73*$_4$; 76; 78-79; *79*$_5$; *84*$_2$; 93-94; *93*$_2$; 123; *123*$_3$; 130
Röhl, J.C.G. (Brits historicus); *168*$_1$; 185; 383
Roëll, J. (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 190
Roetger, M. (Duits industrieel en voorzitter van de *Centralverband deutscher Industrieller)*; *232*$_4$
Rohrbach, P. (Duits imperialistisch publicist); 10; 354; 372; *387*$_1$
Roosevelt, Th. (President van Amerika); *202*$_1$
Roosenboom, W. (Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië); 264
Roscher, W. (Duits econoom); 128
Rosemeyer, J. (Duits auteur van een studie (1912) over een diep kanaal van de Rijn naar de Duitse Noordzeekust); 320; *320*$_4$
Rosen, F. (Duits gezant in Den Haag); 71; 239; 364
Rosenthal, G. (Amsterdams bankier); 86; *86*$_2$; 110; 212
Rothfels, H. (Duits historicus); 12
Rothschild, N. (Bankier in London); 236
Rottau, P.S. von (Duits officier, auteur van een serie artikelen in de *DWN* (1906) over een Duits-Nederlands bondgenootschap); 274

Roy, J.J. le (Luitenant van het Oostindische Leger, directeur van de *Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft);* 260; 361
Rückert, H. (Duits filoloog); 57; *57*$_1$
Ruedorffer, J.J. (Zie K. Riezler)
Ruoff, A. (Voorzitter van de *Turn- und Ruderverein* en de *Flottenverein* in Rotterdam, mede-eigenaar van de koffiegroothandel *Schöffer & Co.);* 209; 323; 325; 329
Russell, O. (Brits ambassadeur in Berlijn); 62
Ruyter, M.A. de (Luitenant-admiraal-generaal van de Staten van Holland en West-Friesland); 177-179; 184
Samassa, P. (Hoofdredacteur van de *Alldeutsche Blätter);* 228; *369*$_4$
Samuel, M. (Directeur van de *Koninklijke-Shell);* *273*$_3$
Sartoius von Waltershausen, A., (Duits econoom, voorvechter van de *Weltpolitik);* 226; *354*$_5$
Sas, N.C.F. van (Nederlands historicus); 40-41; *40*$_3$; 44; *100*$_2$
Saurma-Jeltsch, A. von (Duits gezant in Nederland); 155
Savornin Lohman A.F. de (Leider van de Christelijke Historische Unie); 232; *366*$_1$
Schäfer, D. (Duits historicus, lid van de *ADV);* 192; *241*$_4$; *370*$_5$
Schäffle, A. (Duits econoom en publicist, lid van de *ADV)*
Scharfenberg (Duits diplomaat op het Duitse gezantschap in Den Haag); 322-323
Scharnhorst, G. von (Pruisisch legerhervormer); 27
Scherff, H.W. von (Duits diplomaat in Nederlandse dienst, afgevaardigde van Nederland bij de Duitse Bond); 45-46; 49
Scherpenzeel-Heusch, J.L.Th.A.L. (Leider van de seperatistische beweging in Limburg); 36; 43
Schiemann, Th. (Duits historicus en publicist, pseudoniem: *Vindex*); 187; 191; 215; 227; 269; 291
Schilling, K. (Duits historicus); 18
Schilthuis, U.G. (Nederlands auteur van een brochure (1902) over de ontwikkeling van de haven van Emden); 318
Schlieffen, A. von (Chef van de generale staf van het Pruisische leger); 266-267; 269; 276-279; *278*$_6$; *280*$_3$; 281; 379
Schloezer, K. von (Duits gezant in Den Haag); 70; 72; *185*$_1$; 238; 274; *274*$_4$; 287; 350
Schmitt, C. (Duits filosoof en rechtsgeleerde); *81*$_1$
Schmoller, G. von (Duits econoom); 33-34; *121*$_1$; 128-129; 187; 200; *200*$_2$; 215; 225; 291; 293; *293*$_3$
Schöffer, L.W. (Eigenaar van de koffiegroothandel *Schöffer & Co.);* 111; 209; 218
Schöllgen, G. (Duits historicus); 14; 384; 390
Schoen, W. von (Staatssecretaris van het *AA);* 277; 283; *285*$_2$; 286; 288; 305; 309-310
Scholten, W.A. (Nederlands industrieel); 107; 137
Scholten, J.E. (Nederlands industrieel); 221
Schopenhauer, A. (Duits filosoof); 183
Schraut, M. von (Onderstaatssecretaris van het Pruisische ministerie van Handel en Nijverheid); 164
Schröder, L. (Officier bij de *Admiralstab);* 223; *264*$_5$; 281; *281*$_3$
Schroeder, P.W. (Amerikaans historicus); 14; 384; *385*$_{1,2}$; *390*$_1$
Schuchhardt, O. (Duits publicist); 372
Schuselka, F.S. (Afgevaardigde van het parlement van Frankfurt); 37
Schwarzenberg, F. (Oostenrijks staatsman); 45-46; 75
Seefried auf Buttenheim, E. (Legatieraad van het Duitse gezantschap in Den Haag); 218-219
Senden und Bibran, G. von (Adviseur van de keizer voor aangelegenheden betreffende de marine); 188; *190*$_2$; 201; 251
Sering, M. (Duits econoom); *128*$_3$; 129; 187; *200*$_2$
Sholto Douglas, H. (Industrieel, conservatief lid van de Rijksdag, raadgever van de keizer); 252-253
Sholto Douglas (Oprichter van de *Deutsche Übersee-Gesellschaft,* neef van de vorige); 252-253; *253*$_4$; *257*$_4$
Simons (Correspondent van *De Telegraaf* in Berlijn); 325; *325*$_4$
Simrock, K. (Duits filoloog); 27
Sinkel, A. (Uit Duitsland afkomstige winkelier in Amsterdam); 110
Smit, C. (Nederlands historicus); 18-19; *74*$_2$; 181; *218*$_2$; 244; *266*$_2$; *273*$_3$; *278*$_6$; *340*$_2$
Smit, N.J. (Boerengeneraal); 85
Smith, A. (Brits econoom); 31
Snijders, C.J. (Opperbevelhebber van het Nederlandse leger); 380-381
Sösemann, B. (Duits historicus); *374*$_3$; *384*$_2$
Solf, W. (Duits staatssecretaris van Koloniën); 353; 364; *369*$_3$
Sonsbeeck, H. van (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 46
Spahn, M. (Duits katholiek publicist, hoogleraar en lid van de Rijksdag); 372
Spahn, P. (Leider van de *Zentrumspartei);* *232*$_4$
Spalteholtz, J.W. (Duits chemicus werkzaam in Amsterdam); 110
Spengler, O. (Duits filosoof); *81*$_3$
Spiess, G. (Saksisch lid van de Pruisische handelsexpeditie naar Azië in 1859); 88
Spitzemberg, H. von (Duitse barones); 73; 251; 277; 362
Sprecher von Bernegg, Th. von (Stafchef van het Zwitserse leger); *279*$_1$
Stein, A. (Journalist van de *Frankfurter Zeitung);* *229*$_5$
Stein, H.F.K. vom (Pruisisch staatsman en hervormer); *28*$_1$; 28
Stein, H.M. (Oprichter *Utrechtsche Asfaltfabriek,* afkomstig uit Duitsland); 110
Steinberg, J. (Brits historicus); 18
Steiner, R. (Grondlegger van de antroposofie); *279*$_2$
Stemrich, W. (Onderstaatssecretaris van het *AA);* 289; 364
Stern, F. (Amerikaans historicus); 50; 54

Stinnes, H. (Groothandelaar in steenkolen in het Roergebied, reder en industrieel); 147-148; *148*$_1$; 317
Stoecker, A. (Hofprediker, leider van de *Stadtmission* in Berlijn, leider van de *Christlich-soziale Partei)*; 205; *207*$_2$
Stössel, M. von (Lid van de Rijksdag, conservatief, krantenbezitter, lid van de *ADV)*; 192; *193*$_1$
Stolberg-Wernigerode, U. von (Voorzitter van de Rijksdag, conservatief, lid van de *ADV)*; 192; 223; *223*$_2$
Stosch, A. von (Duits staatssecretaris van Marine); 92
Strantz, K. von (Publicist, lid van de *ADV)*; 225; *226*$_2$
Strauss, D.F. (Duits theoloog en schrijver); 79; *79*$_3$
Streifensand, K. (Auteur van een brochure uit 1848 over de Limburgse kwestie); *36*$_3$
Stresemann, G. (Functionaris van de *Bund der Industriellen*, lid van de Rijksdag, *NLP*, lid van de *ADV*, minister van Buitenlandse Zaken in de Republiek van Weimar); 192; *219*$_2$; *390*$_4$
Streubel, J.F. (Oprichter van de *Turnverein* in Amsterdam); 204
Stubmann, P. (Duits econoom en biograaf van Ballin); 16; 132
Stülpnagel, J. von (Kolonel van het *Reichsheer*); *390*$_4$
Stürmer, M. (Duits historicus); 384; *384*$_4$
Stumm, C. von (Staalbaron in het Saarland); 158; *207*$_2$
Stumm, W. von (Directeur van de Politieke Afdeling van het *AA)*; 352
Sybel, H. von (Pruisisch historicus); 59
Symper, L. (Ambtenaar van het Pruisische ministerie van Publieke Werken); *162*$_1$
Taaks, O. (Duits inginieur, mede-auteur van een studie (1912) naar de technische, financiële en economische aspecten van een diep kanaal van de Rijn naar de Duitse Noordzeekust); 319-320; 332
Talleyrand, C.M. de (Frans staatsman); 28
Talma, A.S. (Nederlands minister van Landbouw, Handel en Nijverheid); 309
Tamse, C.A. (Nederlands historicus); *49*$_3$
Tannenberg, O.R. (Pseudoniem voor een Duits publicist, misschien R. Martin); 369-370; *372*$_4$
Tellegen, B.D.H. (Nederlands hoogleraar staats- en volkenrecht); 93
Tets van Goudriaan, D.A.W. van (Nederlands gezant in Berlijn en minister van Buitenlandse Zaken); *69*$_5$; 73-74; *74*$_2$; *102*$_3$; 128; 169; 178; 190; 222; 235; 240-241; 243; 245; 247; 260; 269; 271-272; *271*$_2$; 287; 295; 301; 340
Teunkoe Imeum (Radja van Teunom); 91
Thiele, A (*Konteradmiral*, auteur van een rapport (1903) over de oogmerken van de *Weltpolitik)*; *264*$_5$
Thielen, K. von (Pruisisch minister van Publieke Werken); 161; 314
Thimme, F. (Duits historicus); 12; *219*$_2$
Thorbecke, J.R. (Nederlands staatsman); 38; 41-42; 44; 93; 105
Thyssen, A. (Duits staalindustrieel); 115; 147
Tienhoven, G. van (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken); 163
Tille, A. (Fuctionaris van de zware industrie in het Saarland, lid van de *ADV*, 1900-1903 vice-voorziter van de *Centralverband Deutscher Industrieller)*; 196
Tindal, H. (Nederlands industrieel en eigenaar van diverse kranten); 94-95; 273
Tirpitz, A. von (Duits staatssecretaris van Marine); 67-68; 73; 173; 182; 184; 186; 188-189; 197-198; *197*$_7$; 200-203; *200*$_2$; *202*$_1$; 208; 220; 227; 248; 251-255; 265; 267; 281-282; 288; 290-291; 293; *293*$_3$; *300*$_1$; 314; 342-343; 346; 350; 360; 367; 373; 386; *387*$_1$; 390; *391*$_1$
Tjaben (Duits consul-generaal in Batavia); 350-351
Toit, S.J. du (Boerenleider); 85
Treitschke, H. von (Duits historicus); 47; 55-58; *58*$_2$; *59*$_1$; 66; 80; 201; *291*$_4$; 293; *293*$_3$
Treub, M.W.F. (Nederlands minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en minister van Financiën); 329
Troelstra, P.J. (Nederlands sociaal-democratisch politicus); 275
Trolle, E.B. (Zweeds minister van Buitenlandse Zaken); *285*$_1$
Tromp, M.H. (Luitenant-admiraal van de Staten van Holland en West-Friesland); 178-179
Tschirschky und Bögendorff, H. von (Staatssecretaris van het *AA)*; 277; 283; 285-286; *285*$_2$; 304-305; 376
Ulrich, F. (Directeur van de Pruisische spoorwegen, voorvechter van de invoering van Rijntollen); 160-161; 307-308
Valckenier Kips, J.H. (Hoofdredacteur van het *Utrechtsch Dagblad)*; 220-221; 223-224; *224*$_1$; 228; 230; 232; 272; 274-275; 295
Valter, M.P.C. (Nederlands journalist); 366; *369*$_1$
Verstolk van Soelen, J.G. (Nederlands minister van Buitenlandse zaken); 40
Verviers, E. (Auteur van twee artikelen (1910) in *De Economist* over de kwestie van de herinvoering van de Rijntollen); 311
Verweij, A. (Hoofdredacteur van de *Deutsche Zeitung für Amsterdam)*; 111
Verwey, A. (Nederlands schrijver en dichter); 9
Veth, P.J. (Nederlands Indoloog en publicist); 42-43
Victoria (Koningin van Groot-Brittannië); 234
Viviani, R. (Frans minister-president); *376*$_3$
Vloten, J. van (Nederlands hoogleraar); 64
Vogel, B. (Duits historica); *293*$_5$
Vogt, K.V. (Afgevaardigde van het parlement van Frankfurt); 37
Voigt, P. (Duits econoom); 187
Vreede, G.W. (Historicus en conseratieve chef-redacteur van het *Utrechtsch Dagblad*); 66
Vries, G. de (Nederlands minister van Justitie); 60

Wagebald, M. (Auteur van een roman (1908) over een toekomstige oorlog in Europa); *369*$_4$
Wagner, A.P.H. (Duits econoom); 33; 57; *57*$_2$; *121*$_1$; 128-129; *128*$_3$; 187; *200*$_2$; 293
Wagner, R. (Duits componist); 183
Wahl, K. (Duits econoom); 131-132
Wahnschaffe, A. (Onderstaatssecretaris van de rijkskanselarij); *372*$_4$
Waldersee, A. von (Stafchef van het Pruisische leger); *196*$_1$; 205; 259
Wall Bake, R.W.J.C. van den (Directeur van de *NZASM*); 86; 221
Weber, E. von (Duits imperialistisch publicist); 86
Weber, M. (Duits econoom en socioloog); *128*$_3$; 128-129; 187; *187*$_2$; 192
Wehler, H.U. (Duits historicus); 383-384
Weitowitz, R. (Duits historicus); 164
Wenzelburger (Correspondent van de *Kölnische Zeitung* in Nederland); 325
Werner, A. von (Duits schilder); 79; *79*$_3$
Werner, R. (Duits admiraal); 88
Westenberger, J.B.J. (Een van de voorzitters van de Duitse *Hülfsverein* en de *Niederländisch-Deutsche Stiftung* in Amsterdam); 206; 208
Westermann, W. (President van de Rotterdamsche Bankvereeniging, lid van de Kamer van Koophandel van Rotterdam); 323
Wied, W. zu (Duitse prins); 181
Wiegand, H. (Directeur van de *Norddeutsche Lloyd*); 152; 259
Wienbarg, L. (Duits schrijver); 30; *30*$_1$
Wilhelm (Kroonprins van Pruisen); 193; 367; *367*$_3$; *390*$_4$
Wilhelm I (Koning van Pruisen en keizer van Duitsland); 10; 64; *68*$_1$; 173
Wilhelm II (Koning van Pruisen en keizer van Duitsland); 9; 13; *68*$_1$; *79*$_4$; 159; 163; 173-174; 177-191; *178*$_4$; *182*$_6$; *183*$_1$; *185*$_1$; *186*$_1$; *187*$_4$; *189*$_3$; 198-200; 205; 208-209; 215; 219; 225; 231-232; 234-236; 238-239; 241-242; 244; 248; 251-253; 255-256; 259; 263-267; *264*$_2$; *265*$_2$; 269-270; *280*$_2$; 283; 285; 287; 289; *289*$_3$; 291-292; 295; 298; 313; 343-344; 353; 362; 367-368; 373-376; *374*$_1$; 386-387
Wilhelmina (Koningin van Nederland); 9; 177-181; *181*$_4$; 233-234; 236; 245-246; *246*$_2$; 259; 264; *265*$_4$; 287; 291-292; 306; 366; 380; 386
Willem van Oranje ('De Zwijger', stadhouder van Holland); 178; *179*$_1$
Willem I (Koning van Nederland en België); 29; 39-40
Willem II (Koning van Nederland); 40; 43
Willem III (Koning van Nederland); 45-46; *52*$_1$; 122; 180
Winter, P.J. van (Nederlands historicus); 87; *175*$_3$
Winzen, P. (Duits historicus); 14; *293*$_{2-7}$; 384
Wirminghaus, A. (Voorvechter van de herinvoering van tollen op de Duitse rivieren); 307-308; 311; 321-322; 325
Wislicenus, G. (Duits publicist, voorvechter van een grote marine); *197*$_1$
Witthoeft, F.H. (Directeur *Behn, Meyer & Co.*); 89
Woermann, A. (Reder uit Hamburg); 84; 176
Wörtmann, A.R. (Uit Duitsland afkomstige eigenaar van een bordeel in Harderwijk); 111
Wolf, E. (Duits ontdekkingsreiziger); 252
Wolf, J. (Oostenrijks econoom, oprichter van de *Verein Mitteleuropäischer Staaten*); *232*$_4$
Wolf, L. (Brits journalist); 286
Wolff, O. (Duits filoloog); 26
Woltring, J. (Nederlands historicus); 18
Woschke, E. (Duits bedrijfsleider bij *Philips*); 110; 112
Würdemann, gebroeders (Wijn- en theehandelaren te Amsterdam. Afkomstig uit Duitsland); 206; 208-209
Zahn, E. (Hoogleraar economische sociologie aan de Universiteit van Amsterdam); *82*$_4$
Zanden, J.L. van (Nederlands economisch historicus); *143*$_1$
Zeilinga, A.E. (Directeur van de *Javasche Bank*); 356
Ziegesar, A. von (Hoofdredacteur van het in Brussel verschijnende panduitse blad *Germania*); 217; 228
Zimmermann, A. (Onderstaatssecretaris van het *AA*); *369*$_3$; 375-376
Zollner, H. (Duits journalist); 92
Zuylen van Nijevelt, J.P.P. van (Nederlands minister van Buitenlandse Zaken en gezant in Parijs); *49*$_3$; 63